

Konstantin Päts, 12. märts ja Moskva

Jaak Valge

1. Taust

1929. aastal alanud suure depressiooni tulemusel teravnesid järsult nii riikidevahelised kui ka sisepoliitilised suhted. Eestisse jõudsid kriisiraskused tuntavamalt alates 1930. aastast, teravnesid järsult 1931. aasta sügisel, mil Eesti peamised väljaveomaad oma valuuta devalveerisid, ning muutusid ülimalt rängaks 1932. aastal. Majandushalvatus Eestis kujunes eriti raskeks seetõttu, et Eesti ei langetanud õigeaegselt oma rahakursi. Juhtpoliitikutest olid krooni senise kullapariteedi säilitamise poolt kõige kindlamalt just Konstantin Päts ja sotsialistide liidrid. Krooni kurss hinnati ümber alles 1933. aasta juunis Jaan Tõnissoni valitsuse initsiatiivil.

Eestis sai ülirängast majanduskriisist tulenenud sisepoliitiliste pingete piksevardaks põhiseaduse muutmise küsimus. 1920. aasta konstitutsiooniga oli kehtestatud parlamentaarne süsteem, aga ilma presidendi institutsioonita. Peaministri rolli täitis riigivanem, kel olid ka mõned presidendi ülesanded. Sajast liikmest koosneva parlamendi valisid kodanikud üldisel, ühetaolisel ja salajasel hääletamisel proportsionaalsuse põhimõtte alusel. Valitsuse kutsus ametisse ja vabastas ametist Riigikogu. Parlamendis esindatud erakondadel oli erakordselt suur võimuküllus. Süsteem siiski toimis ja valitsused ei vaheldunud oluliselt kiiremini kui Euroopa demokraatlikes riikides keskmiselt.

Suure majanduskriisi ajal aga hakkas kõik muutuma. 1921. aastast alates kuni 1932. aastani oli valitsuste eluiga olnud küll suhteliselt lühike – keskmiselt 11 kuud, kuid mitte katastroofiliselt lühike. 1931. aasta lõpul ja järgmise aasta algul toimusid erakondade ühinemised – Rahvaerakonna, Tööerakonna ja Kristliku Rahvaerakonna liitumisel tekkis Rahvuslik Keskerakond ja teisalt Põllumeestekogude ja Asunike Koonduse baasil suur Põllumeeste erakond. Erakondade ühinemine oleks võinud poliitilist süsteemi stabiliseerida. Seda aga ei juhtunud, sest neid suuri äsja ühinenud erakondi lõhestas seestpoolt võitlus krooni kursi pärast. Valitsuste võimuloleku aeg lühenes keskmiselt viiele kuule ja värsked suureerakonnad lagunesid taas. Nõnda pole põhjust imestada, et 1929. aastal tekkinud Eesti Vabadussõjalaste Keskliit politiseerus 1931. aastal ja muutus järgmistel aastatel erakordselt populaarseks. Vabadussõjalaste propaganda keskendus parema poliitika vajadusele ja põhiseaduse muutmisele.¹ Asutati ajaleht Võitlus, kus käsitleti korrupsiooni ja rünnati erakondade poliitikat. Ülimalt teravate kriisiraskuste taustal kahanes valitsuste eluiga järsult ning omavahel intriigitsevad erakonnapoliitikud olid kindel tõend selle kohta, et kogu poliitiline süsteem vajab kardinaalset reformi. Just selle teostamiseks tõusid vabadussõjalased justkui tuhande. Või nagu nende enda propaganda väitis – nad olid kutsutud ja seatud Eestile otsustaval hetkel end ilmutama – nii nagu Vabadussõjaski.

Ka parlamendierakonnad ei ignoreerinud põhiseaduse muutmise vajadust, mis oli leidnud ühiskonnas laiaulatuslikku kõlapinda. 1932. aasta märtsis kiitis Riigikogu IV koosseis Põllumeestekogude ja Rahvaerakonna ettepanekul algatatud eelnõu heaks. Vastu olid vaid sotsialistid. Augustis rahvahääletusele tulnud eelnõu, mille puhul hääletamine tehti määrusega kohustuslikuks, kukkus siiski napilt läbi: põhiseaduse muutmise eelnõu poolt anti 334 000 ja vastu 335 000 häält. Vastupropagandat tegid sotsialistid ja

¹ R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I. Legaalne periood (1929–1934). Studia Baltica Stockholmiensia 6, lk. 36.

vabadussõjalased. Esimesed seepärast, et ei pidanud põhiseaduse muutmist vajalikuks, teised seepärast, et töötasid oma põhiseaduse eelnõuga ja pidasid Riigikogu eelnõud liiga väheradikaalseks.

Vabadussõjalaste suhted parlamendierakondadega, eriti aga sotsialistidega hakkasid järsult teravnema juba alates 1931. aasta lõpust. Sotsialistid süüdistasid vabadussõjalasi demokraatiavastasuses. Sotsialistide ja vabadussõjalaste paramilitaarsete rühmade vahel juhtus kokkupõrkeid.

Novembris 1932 esitasid vabadussõjalased rahvaalgatuse korras oma ettepaneku põhiseaduse muutmiseks. 22. novembril valis Riigikogu petitsiooni läbivaatamiseks komisjoni, kuid kolm päeva hiljem sai see komisjon Riigikogult ülesande välja töötada uus põhiseaduse muutmise kava Rahvusliku Keskerakonna poolt esitatud eelnõu alusel.² Selles oli võrreldes eelmise Riigikogu kavaga parlamendi osatähtsust suurendatud. Kompromissi kummagi poolega ei sündinud: nii vabadussõjalased kui ka sotsialistid olid kava vastu, esimesed parlamendikesksuse, teised aga, vastupidi, parlamendi võimu piiramise tõttu. Küll muutis Riigikogu aga 1920. aastast kehtinud rahvahääletuse seadust, et põhiseaduse muutmist kergendada. Põhiseaduse parandamise eelnõu vastuvõtmiseks loeti rahvahääletusel küllaldaseks, kui selle poolt oli suurem osa hääletamas käinuid, kuid neid ei pidanud olema vähemalt 50% hääleõiguslikest kodanikest nagu varem, vaid 30%.

Uue põhiseaduse eelnõu poolt hääletamist propageeris seekord aktiivselt ka valitsus eesotsas riigivanem Jaan Tõnissoniga. Kuid tulemus oli ikkagi ühene. Juunis 1933 toimunud rahvahääletusel anti Riigikogu eelnõu poolt 162 000, vastu aga 333 000 häält, niisiis oli ka osalus väike. Seekord esitas Rahvuslik Keskerakond ettepaneku kohaldada põhiseaduse paragrahvi 32, mille kohaselt rahvalt umbusalduse saanud Riigikogu pidi

laiali minema.³ See ettepanek ei leidnud Riigikogus heakskiitmist. Pole põhjust arvata, et see oleks parlamendi ja erakondade prestiiži tõstnud.

Lisaks eeltoodule madaldas valitsuse ja erakondade mainet sõjalaevade “Vambola” ja “Lennuk” müümise ümber lahvatanud skandaal, milles nähti õigustatult korruptsiooni. Loomulikult oli süüdistajate esireas vabadussõjalaste ajaleht Võitlus. Poliitiline pinge kasvas erakordselt suureks. Riigivanem Jaan Tõnissoni spontaanne otsus Tartu Vabadussõjalaste Liidu keelustamisest 1. juunist ning Tartu linnas ja maakonnas kaitseseisukorra väljakuulutamise pigem kõrgendasid kui maandasid seda. 11. augustil kehtestas valitsus aga kogu riigis kaitseseisukorra ja keelustas vabadussõjalaste tegevuse, lugupeidamatuseavaldused valitsusele ja poliitilised koosolekud, kehtestas eeltsensuuri ning saatis tekkinud poolsõjaväelised rühmitused laiali. Viimaseid oli viis, neist sotsialistide omi kolm.⁴ Erakondi ei suletud, kodanikke ei areteeritud, kuid kindlasti tekitas see poolik ja halvasti argumenteeritud aktsioon rahvas veel järsemat vastasseisu Toompeale ja sümpaatiat vabadussõjalaste suhtes ega takistanud tegelikult oluliselt ka nende poliitilist tegevust. Tõnissoni valitsuse prestiiži langust kiirendas veelgi skandaal kohtu- ja siseministri ümber, keda seostati salapiirituseveoga.

Ehkki vabadussõjalaste tegevus oli nüüd keelatud, pidi nende põhiseaduse kava edasi menetletama. Eelnõu kohaselt tuli riigivanema-nimeline riigipea valida rahva poolt viieks aastaks ning parlament ei saanud sundida teda tagasi astuma, küll võis aga riigivanem 50 isikust koosneva ja neljaks aastaks valitava Riigikogu vajadusel laiali saata. Samuti oli riigivanemal dekreedioigus ja vetoõigus. Valitsus, kelle tööd juhtis peaminister, pidi omama nii riigivanema kui ka Riigikogu usaldust. Riigipeale olid antud küll legaalsed võimalused rahvaesindusest mööda minna,

² A. Mägi. Kuidas valitseti Eestis. – Tõrvik 1951, lk. 84–85; W. Tõmingas. Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. Tallinn, 1992, lk. 335.

³ R. Keskerakond nõuab uue riigikogu valimisi. – Postimees 15.06.1933, lk. 1.

⁴ R. Marandi. Must-valge lipu all, lk. 284.

kuid olid ka kõik võimalused parlamentaar-
se valitsemisviisi jätkamiseks. Juba juunis, pä-
rast Riigikogu eelnõu läbikukkumist avaldas
vabadussõjalaste eelnõule toetust Põllumees-
tekgude kongress.

Oktoobris toimunud rahvahääletusel sai
vabadussõjalaste eelnõu hiilgava ülekaalu
hoolimata sellest, et vabadussõjalased ise
ei tohtinud tegutseda ning sotsialistid seisid
raevukalt ning Rahvuslik Keskerakond vä-
hem raevukalt sellele vastu: poolt hääletas
417 000 ja vastu 157 000 kodanikku. Lisaks oli
Riigikogu suutnud end veel rohkem kompro-
miteerida sellega, et tõstis 4. oktoobril enne
hääletust sotsialistide algatusel põhiseaduse
eelnõu heakskiitmise kvoorumi taas 50%-le
hääleõiguslikest kodanikest.

Hääletustulemuse teadasaamisel puhke-
nud vaimustusetorm ja spontaansed meele-
avaldused, mille valitsusepoolne tõkestamine
tähtsaks kokkupõrkeid, näitasid, et kait-
seseisukord sisuliselt ei kehti. Valitsus lõpetas
selle 19. oktoobril oma otsusega ka vormili-
selt. Juba 17. oktoobril oli Tõnissoni valitsus
esitanud lahkumisavalduse.⁵

Riigikogu ja riigivanema valimised pidid
toimuma kevadel ning nüüd näisid vabadus-
sõjalaste šansid häid tulemusi saavutada üpris
reaalsed. Kõige rohkem olid sündmuste sellise
arengu üle mures Eesti sotsialistid. Nende
juhid leppisid Karl Asti väitel lisaks läbirääki-
mistel Konstantin Pätsiga kokku, et toetavad
teda üleminekuvalitsuse ametiseseaamisel
ning usaldavad tema kindlat tahet “vapsidele
õige koht kätte näidata”, mida Päts neile ka
kategoriliselt lubas. Juba pärast rahvahää-
letust olevat Päts läbirääkimistel Karl Astile
kinnitanud, et küsimus on sõjaväega läbi kaa-
lutud ja kindral Laidoner on sõjaväe suhtes

julege, vahekord rahvaesindusega aga oleneb
erakondade hoiakust, samas ei võivat parla-
ment aga loomulikult enam endisele prestii-
žile pretendeerida. Karl Ast sai kindlasti aru,
et võimu hoidmiseks kasutab Päts vajadusel
ebalegaalseid teid, kuid pidas seda parata-
matuks: “Pidasin seda tuhat korda paremaks
kui võimu loovutamist Sirgule ja Larkale.”⁶
Sotsialistide erakonna Riigikogu rühmale ja
selle keskkomiteele Ast seda siiski oma väi-
tel konkreetselt ei väljendanud, kinnitades,
et Päts püüab uue põhiseaduse rakendami-
seks leida demokraatlikke teid. Niisiis, ehkki
Pätsi ja Laidoneri konkreetsem kokkulepe
juba oktoobris 1933 ei tundu loogiline, võib
järeldata, et Päts oli juba oktoobrikuise rah-
vahääletuse järel üleminekuvalitsuse juhiks
pürgides sotsialistide juhtide toel või isegi
ärgitusel arvestanud sellega, et võimu hoid-
miseks tuleb vajadusel kasutada ka ebalegaal-
seid vahendeid.

Sotsialistide ja vabadussõjalaste suhted
olid muutunud ülimalt teravaks. Detsemb-
ris esitasid vabadussõjalased Riigikogule
rahvaalgatuse korras marksismi vastu võit-
lemise seaduse eelnõu, mis nägi muu hulgas
ette ka Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei
keelustamise Eestis, põhjusel, nagu teek-
sid sotsialistid koostööd kommunistidega.
Tegemist oli vastuaktsiooniga sotsialistide
süüdistustele, nagu teeksid vabadussõjalased
koostööd Saksa natsidega.⁷ Samuti käivitasid
vabadussõjalased 1. veebruarist 1934 Veileri
kontserni kuuluvate ajalehtede (Vaba Maa,
Rahvaleht, Hommikuleht jt.) ning teiste trü-
kitoodete ja äride boikoteerimiskampaania.
Kõik see häälestas ka teised erakonnad ja
meedia veel rohkem nende vastu. Valimis-
eelne poliitiline vastasseis 1934. aasta al-

⁵ Jaan Tõnisson olevat pöördunud pärast rahvahääletust vabadussõjalaste juhtide poole ettepanekuga, et need
kas koos Rahvaerakonnaga või ilma moodustaksid uue valitsuse. Vabadussõjalased olevat keeldunud. (R.
Marandi. Must-valge lipu all, lk. 304–306). Oskar Rütli teate järgi läinud Jaan Tõnisson Toompealt koju, jättes
oma käsundusohvitserile sõna, et kui vabadussõjalased tulevad võimu üle võtma, siis teatagu sellest temale.
“Kõik valitsuse asjaajamine olevat üleandmiseks korras ja tema tulevat siis ja andvat üle, mis vaja üle anda.”
(O. Rütli. Oskar Rütli mälestusi. Ühe Eesti sugupõlve tööst ja võitlustest. New York, 1964, lk. 356).

⁶ K. Ast. Demokraatliku Eesti loojakul. – Vaba Eesti 1955, nr. 11. Viidatud teosest “Vaba Eesti tähistel. Valimik
tsensuurivaba Eesti mõttelugu aastaist 1948–64. Koostanud ja toimetanud H. Grabbi, I. Iliste ja V. Linnuste.
Tallinn, 2000, lk. 37–39.

⁷ R. Marandi. Must-valge lipu all, lk. 358–361.

guses oli terav ja kompromissitu: ühel pool vabadussõjalased, teisel pool kõik ülejäänud erakonnad.

Pärast mitmeid kombinatsioone 21. oktoobril riigivanemaks saanud Konstantin Pätsi põhieesmärgiks pidi olema viia Eesti Vabariik uute valimiseni. Vormilt väljaspool erakondi seisev üleminekuaja valitsus toetus Põllumeestekogudele ja sotsialistidele.⁸ Oma ametissekutsumise kõnes kinnitas Päts: “Meie peame oma rahva tahtmise järgi tööd tegema ja peame viima riigi sinna välja, et ta võiks Põhiseaduse järgi jätkata tööd rahva elu edendamiseks ja õnneks.”⁹ Vaevalt kuu enne riigipööret deklareeris ta Tartus Vanemuise teatris peetud kõnes tormiliste kiiduavalduste saatel, et Põllumeestekogud on demokraatlikku rada õigeks pidanud: “Meie tahame olla vaba rahvas. Meie ei luba endile peale suruda “ilmeksimatuid juhte”, sest meie ei usu, et sarnaseid inimesi üldse on.”¹⁰

Uus põhiseadus hakkas kehtima 24. jaanuarist 1934. Valimiste tähtajad olid sätestatud rahvahääletusel vastu võetud põhiseaduse II osas. Riigikogu ja riigivanema valimised pidid ette võetama saja päeva jooksul pärast põhiseaduse kehtimahakkamist.¹¹ Valimiste peakomitee otsuse kohaselt pidi riigivanema valimiste esimene voor toimuma 22. ja 23. aprillil 1934, Riigikogu valimised aga 29. ja 30. aprillil. Juhul kui riigivanema valimistel ükski kandidaat ei oleks esimeses voorus osavõtjate arvu enamust saanud, oleks pidanud kolme kuu jooksul toimuma teine hääletusvoor. Teiseks hääletamiseks võis seada üles uusi kandidaate ning seal võitnuks see, kes sai kõige rohkem hääli.

Veel enne uue Riigikogu ja riigivanema valimisi tuli valida linna- ja vallavolikogud.

Nendel saatis edu vabadussõjalasi, kes said 60% häältest linnavolikogude ja 11% vallavolikogude valimistel. 28. veebruaril tegi Eesti Vabadussõjalaste Liidu keskjuhatuse avalduse “Alusetu kõmu vastu”, milles lükati ümber levima hakanud kuuldused, nagu kavandaksid vabadussõjalased riigipööret. Avalduses teatati, et EVL võitleb ainult seaduslike vahenditega, ja kutsuti kaasvõitlejaid üles mitte laskma end provotseerida ühelegi mõtlematule sõnale ega teole.¹² Seda liini – provokatsioonidest hoidumisele üleskutsumist – jätkas Võitlus kuni keelustamiseni. Pätsi esinemised olid seevastu mitmemõttelisemad. 18. veebruaril Estonia teatris toimunud põllumeeste kongressil teatas ta, et valitsus on valmis “tarbekorral” riigi siseelu kaitseks välja astuma ka karmide vahenditega: “Olen näidanud oma elus, et ma ei põrka tarbekorral tagasi niisuguste abinõude eest, sest olen veendunud, et väikesed ohvrid päästavad riigi tihti suurte ohvrite eest. Võite olla kindlad, et niikaua kui mina seisan riigi eesotsas, ei lase ma mingit käärimist niikaugele minna, et see võiks meie riigile hädaohtlikuks saada.”¹³

Riigivanema kohale kandideerimiseks oli vaja koguda 10 000 toetusallkirja. 5. märtsil alanud allkirjade kogumine kujunes oluliseks valimiskampaania osaks, isegi “eelvalimiseks”. 7. märtsil oli Larka saanud 27 130 allkirja, kõik ülejäänud kolm kandidaati aga vaid 8066 allkirja.¹⁴ 12. märtsiks ületasid 10 000 allkirja künnise Andres Larka (52 436 allkirja) ja Johan Laidoner (18 220 allkirja). Konstantin Päts jäi veel napilt künnisele alla (8969 allkirja), kuid sotsialistide kandidaat August Rei oli kogunud vaid 2786 allkirja. Allkirjade kogumine pidi lõppema 20. märtsil.

⁸ Läti saadiku informatsiooni kohaselt kutsutud vabadussõjalasi Pätsi kabinetti, kuid need keeldunud. (R. Liepiņš Tallinnast 17.04.1934. Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (Läti Riiklik Ajaloorhiiv), f. 2575, n. 8, s. 36, l. 409–410).

⁹ K. Päts Riigikogus 21. oktoobril 1934. Riigikogu V koosseis. Täielikud protokollid. III ja IV istungjärg. Tallinn, 1934, lk. 938.

¹⁰ Rahvamurd kuulas K. Pätsi. – Kaja 13.02.1934, lk. 4.

¹¹ Eesti Vabariigi põhiseadus. – Riigi Teataja 28.10.1933, nr. 86, art. 628, lk. 991, 994.

¹² Alusetu kõmu vastu. – Võitlus 01.03.1934, lk. 3.

¹³ Põllumeeste suuskongress Tallinnas. – Kaja 20.02.1934, lk. 3.

¹⁴ Rahva võimas poolehoid oma liikumisele. – Võitlus 08.03.1934, lk. 5.

sil.¹⁵ Iseenesest ei mõjutanud ju see, et 11. märtsi seisuga oli kõigist antud allkirjadest peaaegu 2/3 saanud Andres Larka, küll kuidagi valimistulemusi, kuid Päts ja Laidoner võisid selgelt ette kujutada, et Larka võib juba valimiste esimeses voorus absoluutse häälteenamuse saada ning valimiste teist vooru, kus nad võiksid üksteise kasuks kandideerimisest loobuda, ei pruugigi toimuda.

12. märtsi päeval kell kaks said Kaitseväge ühendatud õppeasutuste kasvandike kompaniid käsu erakorraliseks operatsiooniks täies lahinguvarustuses. Aspirandid marssisid kasarmust välja, võtsid kontrolli alla südalinna ning Toompea ja piirasid sisse Eesti Vabadussõjalaste Liidu ja Tallinna Vabadussõjalaste Liidu residentsid Narva maanteel ja Merepuisteel. Poliitilise politsei ametnikud vahistasid kohalviibijad. Tallinna poole käsutati liikuma lisa jõud, ratsaeskadronid, kuulipildujakompanii ning soomusautode rühm. Kell pool kuus alanud valitsuse koosolekul kehtestati kogu vabariigis kuueks kuuks kaitseisukord, Johan Laidoner nimetati kaitsevägede ülemjuhatajaks ja sisekaitse ülemaks.¹⁶ Meeleavaldused keelati, Eesti Vabadussõjalaste Liit suleti, varandus arestiti ning mitusada vabadussõjalaste juhti ja aktivisti arreteeriti. Juba kella 22 kutsus Päts ajakirjanikud Toompeale jutuaJamisele, kus ütles, et tsensuuri ei ole, aga toimetajad peavad ise valvel olema, et midagi ei kirjutataks, mis "riigile kahjulik", ja lehed, kes ei suuda ennast vaos hoida, suletakse jäädavalt. Kohe keelustatigi kümne perioodilise väljaande ilmumine ning tühistati kolme ajalehe ilmumisluba.¹⁷

15. märtsil informeeris Päts oma sammudest Riigikogu, teatades, et riigi kõrgeim võim on küll rahvas, kuid rahvas peab kõrgemat võimu terve mõistusega ja kainel järelekaalumisel teostama ning "ei saa nõuda, et palavikus olev inimene saab põhjalikult otsustada"¹⁸.

19. märtsil antud dekreediga teataski Päts, et riigivanema ja Riigikogu valimised on kaitseisukorra lõpuni edasi lükatud.¹⁹ Tegemist oli riigipöördega, sest rahu ajal ülemjuhataja määramine ehk siis Laidoneri määramine ülemjuhatajaks ei olnud konstitutsiooni paragrahvi 80 järgi võimalik ning legitiimne ei olnud ka Pätsi poolt 19. märtsil antud valimiste edasilükkamise dekreet, sest põhiseaduse paragrahv 60 keelas otseselt muuta valimisseadust dekreediga.²⁰ Autoritaarkorrale üleminekuga sisenes Eesti uude arengufaasi.

2. Senised uurimused ja probleempüstitus

Eesti ebademokraatlikuks muutumise põhjused 1930. aastatel on Eesti sisepoliitika ajaloo olulisemaid sündmusi ja üks kogu Eesti lähiajaloo olulisemaid probleeme. Käesolevas artiklis vaadeldakse seda, kas riigipööre täideviijad Päts ja Laidoner kooskõlastasid oma tegevuse Moskvaga ning kas ja kui tulemuslikult toetas riigipööret Nõukogude Liit. Kas Eestit oleks Nõukogude Liidu poolt ähvardanud mingi oht, kui riigipööre jäänuks toime panemata? Viimane väide on ajaloolises folklooris sügavalt juurdunud.²¹ Selle probleemiringi käsitlus aitab muu hulgas definee-

¹⁵ Allkirjade kogumine jätkus veel ka pärast 12. märtsi kuni protseduuri lõpuni 20. märtsil. Selleks ajaks oli seis järgmine: Larka 64 658, Laidoner 38 493, Päts 18 577 ja Rei 5071 allkirja. (R. Marandi. Must-valge lipu all, lk. 393.). Pätsi-meelses ajalehes Kaja väidetakse, et pühapäeva, 11. märtsi õhtuks tõusnud Pätsile antud allkirjade arv "tugevasti üle nõutud arvu, 10 000". (K. Pätsil üle 10.000 allkirja koos. – Kaja 13.03.1934, lk. 1) Igatahes on selge, et pühapäev, 11. märts, mil maarahval hõlpsam oli allkirju andmas käia, ei toonud Pätsi kasuks mingit murrangut.

¹⁶ Riigi Teataja 16.03.1933, nr. 22, lk. 377.

¹⁷ R. Marandi. Must-valge lipu all, lk. 421–426.

¹⁸ K. Päts Riigikogus 15.03.1934. Riigikogu V koosseis. Täielikud protokollid. III ja IV istungjärk. Tallinn, 1934, lk. 1438.

¹⁹ Riigi Teataja 19.03.1934, nr. 25, lk. 418.

²⁰ Eesti Vabariigi põhiseadus. – Riigi Teataja 28.10.1933, nr. 86, art. 628, lk. 992, 994.

²¹ Omaaegne diplomaat (aastatel 1932–1938 Eesti peakonsul Leningradis) Aleksander Varma on oma artiklisis väitnud, et demokraatlikes ringkondades oldi veendunud, et vapside võimuletulek võiks provotseerida N. Liidu poolt agressiooni. (A. Warma. Välispoliitilisest orientatsioonist Eestis. – Tulimuld 1960, nr. 1, lk. 12). ▶

rida suuresti ka järgnenud autoritaaržiimi olemuse ja võimalikud tegevuse raamid, s. t. selle, kas N. Liit suutis tõesti juba 1934. aastal sünnitada Eestis talle meelepärase režiimi, mis lõpuks protesteerimata alistus.

1934. aasta riigipöörde teatavaks eellooks võib pidada Konstantin Pätsi väidetavaid väga lähedasi suhteid N. Liidu saatkonnaga 1920. aastate teisel poolel ja 1930. aastate alguses. Siinkirjutaja on neid suhteid selgitanud eriar tiklis (Akadeemia 2007, ilmumisel). Selgus, et Päts lävis N. Liidu saatkonnaga küll tihedalt, kuid kaugeltki mitte nii lähedaselt ja usalduslikult, kui on väitnud Magnus Ilmjärv. Täiesti kindlalt ei saa Pätsi sekeldamist Nõukogude naftasaaduste müügiga Eestis ega ka tema muid suhteid pidada mingiks "Moskva tõeliseks triumfiks", nagu kirjutab Ilmjärv, mida võiks võrrelda värbamisega tööle teise riigi luure heaks.²² Nende suhete tõttu ei muutunud Päts Eesti avalikkuse silmis kompromi teerituks. Moskva ei saanud Pätsi šantažeerida ja seda ei püütudki teha.

Seni on N. Liidu mõju Eesti ja teiste Balti riikide sisepoliitikale ja poliitikutele ka maailmasõja vahelisel ajal käsitlenud Aleksandr Rupasov ja Oleg Ken, Zenonas Butkus

ning Magnus Ilmjärv. Kõik nad on tuginenud eelkõige Venemaa Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivi materjalidele.

Oleg Ken ja Aleksander Rupasov on N. Liidu poliitikat Balti riikides käsitlenud artiklis N. Liidu ja Balti riikide vahelistest suhetest kahe maailmasõja vahelisel perioodil ning mahukas raamatus, kus vaadeldakse ja analüüsitakse ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo otsuseid, mis puudutavad N. Liidu läänenaabreid.²³ Ken ja Rupasov väidavad, et käsitletaval ajajärgul kujunes N. Liidul Balti riikide suhtes uus poliitika. See seisnes lähenemiskatsetes neile. Vajadus uueks poliitikaks tulenes eelkõige üleeuroopalistest protsessidest, s. t. Versailles´ territoriaalpoliitilise süsteemi kiirenevast korrodeerumisest. Poola domineerimise ajajärk Baltikumis oli faktiliselt lõppenud, aga Saksamaa oma ei olnud veel saabunud. Moskva ees avanes "võimaluste aken" ja ta ruttas seda ära kasutama. Nõukogude diplomaadid ilmutasid suurt paindlikkust nii väikestes kui ka suurtes asjades, kaasa arvatud lahtiütlemine varasemast aksioomist, mille kohaselt igat liiki integratsiooni Eesti, Läti ja Leeduga peeti vastuvõetamatuks. Nüüd asus N. Liit toetama

► Einar Sanden kirjutab oma dokumentaalteoses: "Eestis löi pidev Kremli agentide sisseibumine ühelt poolt ja parempoolsete vapside tegevus teiselt poolt hädaohtriku poliitilise olukorra. Oli hästi teada, et Stalin ainult ootas väiksematki poliitilist vaakumit või ebastabiilsust Balti riikides, et maad vallutada. [– –] Riigivanem Konstantin Päts otsustas uue põhiseaduse ajutise klausli kohaselt säästa riiki võimalikust välismaisest sissetungist. [– –] Ehkki rahvas oli hääletanud vapside seaduseelnõu poolt, oleks nende tulipäisus ja kogenumatus riigi juhtimisel viinud maa poliitilises mõttes hädaohtrikule pinnale. Vapside juhid oleksid manööverdanud riigi olukorda, kus Eestist oleks saanud "seaduse ja korra riik", nagu seda olid Itaalia ja Saksamaa. Või teiselt poolt – võimas idanaaber oleks riigi lihtsalt alla neelanud ettekäändel, et see oli muutunud platsdarmiks nõukogudevastastele jõududele." (E. Sanden. Tormi käest tulemaale. Tallinn, 2004, lk. 36). Ligikaudu samasuguse mõttekäigu esitab ka näiteks Heino Levald. (H. Levald. Eesti haldus vajab kvaliteedijuhtimist. – Akadeemia 2007, nr. 2, lk. 393, 397). Riigipöörde nn. välispoliitilist argumenti on mainitud ka Eesti ajaloo üldkäsitluses, seda küll selgelt väheoluliseks hinnates. (Eesti ajalugu VI. Toim. A. Pajur ja T. Tannberg. Peatoimetaja S. Vahre. Tartu, 2005, lk 92).

²² M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn, 2004, lk. 93, 95. Lisaks eeltsiteeritud raamatule on Ilmjärv käesolevat teemat käsitlenud veel 1999. a. septembris ajalehes Postimees ilmunud artikliseerias, artiklis "Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkond: aastad 1925–1934" (ka: Acta Historica Tallinensia 1999, nr. 3) ja raamatus "Silent Submission. Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia. 2004, nr. 24". Nende publikatsioonide põhiseisukohad on samad. Juhul kui võtmeküsimustes ei ole olulisi erinevusi, on käesolevas artiklis viidatud vaid raamatule "Hääletu alistumine" kui nimetatud käsitlustest kõige hilisemale ja põhjalikumale.

²³ O. N. Ken, A. I. Rupasov. Politburo CK VK(b)P i otnošenija SSSR s zapadnymi sosednimi gosudarstvami. I. 1928–1934. Sankt-Peterburg, 2000; O. N. Ken, A. I. Rupasov. Moskva i strany Baltii: opyt vzaimootnošenii, 1917–1939 gg. – Strany Baltii i Rossija: obščestvo i gosudarstvo. Mir, progress, prava čeloveka. Publikatsija Muzeja i obščestvennogo centra imeni Andreja Saxarova. Vypusk 5. Moskva, 2002.

koostööd. Peamine panus oma poliitikas tehti rahvusvahelistele teguritele. Balti riikides toimuvad sisepoliitilised protsessid aeglustasid küll Keni ja Rupasovi hinnangul N. Liidu ja Balti riikide lähenemist, kuid ei kutsunud Moskvas esile erilist häiret. Ken ja Rupasov väidavad, et kaua kavandatud riigipöördesse Eestis, mille teostas K. Päts 12. märtsil, suhtuti N. Liidus peaaegu et kaasatundmisega (seda enam, et Päts sondeeris varem pinda Moskva suhtumise kohta sündmuste niisugusesse arengusse). Kuid 1930. aastate teisel poolel kaotas N. Liit Balti riikides poliitilise initsiatiivi, sest ta soovis jätta käed vabaks ega suutnud võistelda Saksamaa dünaamilise ja mitmeplaanilise poliitikaga. Lisaks halvendas N. Liidu olukorda väljapaistvate Nõukogude diplomaatide hävitamine 1937. ja 1938. aastal. Tervikuna leiavad Ken ja Rupasov, et N. Liit ei saanud hästi aru, mida ta Baltikumis ikkagi tahab. Eesmärkide ja ülesannete hierarhia, samuti nagu adekvaatne hinnang oma võimaluste ja vahendite kohta ei sobinud kokku. 1930. aastate teisel poolel vähenes N. Liidu mõju Baltikumis tänu N. Liidu enda poliitikale. Võimu jonnaka Eesti, konstruktiivse Läti ja sõbraliku Leedu üle sai N. Liit Berliini käest mitte tänu Balti riikide endi poliitikale, vaid sellest hoolimata.²⁴ Niisiis ei ole Ken ja Rupasov oma töödes täheldanud N. Liidu toetust Eesti riigipöördele ning peavad N. Liidu poliitikat Balti riikides ebaõnnestunuks.

Zenonas Butkus hindab aga oma artiklis N. Liidu poliitikat Balti riikides mitte ainult aktiivseks, vaid ka mitmepalgeliseks ja tulemuslikuks.²⁵ Butkuse järgi soovis N. Liit mõistagi, et presidendivalimistel jääks peale K. Päts, ning kandis eriti hoolt selle eest, et riigivanemaks ei saaks J. Laidoner, keda sovetid nimetasid koguni "Inglise agendiks". Seepärast hakati palavikuliselt tegutsema, et toetada K. Pätsi ja tema konkurendid läbi kukutada. Selle eesmärgi saavutamiseks olevat

N. Liit määranud Eestisse koguni uue saadiku, võimeka diplomaadi Aleksei Ustinovi, kes saabunud Tallinna eriplaani – K. Pätsi toetamise ulatusliku programmiga, mille kohaselt Eestile anti 1934. aasta esimeses kvartalis uusi täiendavaid tellimusi, peamiselt põllumajandustoodangu realiseerimiseks N. Liidus. Lisaks üritati otsida dokumente selle kohta, nagu olnuks Laidoner 1919. aastal Eesti iseseisvuse vastu. Venemaa arhiividest leiti seevastu kiiresti dokumendid, mis andsid tunnistust Pätsi innukast tegevusest Eesti iseseisvuse saavutamisel. Seda plaani oli alles hakatud ellu viima, kui juba tuli teha muudatusi: valimiskampaanias asus kaht esimest ja olulisemat kandidaati edestama A. Larka, kes oli kogunud valimisteks vajalikke allkirju kaks korda rohkem kui J. Laidoner või K. Päts. Suhtudes Vabadussõjalaste Liitu peaaegu kui fašistlikku organisatsiooni, püüdsid nad seda algul lõhestada. N. Liidu Tallinna saatkond kandis juba 5. jaanuaril 1934 VARK-ile (Välisasjade Rahvakomissariaadile) ette, et lõhestamispoliitikal on edu ning "veteranid" ei moodusta enam "ühtset, kompaktsset jõudu". Teisalt püüdsid N. Liidu diplomaadid vabadussõjalasi enda poole meelitada. VARK ergutas oma Tallinna saatkonda juba 16. augustil 1933: "Meil on vaja õigeaegselt sõlmida sidemed "veteranide liidu" juhtkonnaga, on vaja tähele panna nende meeoleolu ja seda vastavalt mõjutada." Butkuse väitel need sidemed sõlmiti. Vabadussõjalaste juhid eesotsas A. Larkaga olevat lubanud sovetidele, et pärast võimuhaaramist orienteeruvad nad N. Liidule, aga praegu ei tohi nad valimisvõitluse huvides sellest avalikult teatada. Pisut hiljem kinnitanud need juhid A. Ustinovile, et N. Liidu suhtes hoiavad nad vähemalt "heasoovlikku neutraliteeti". Neid lubadusi aga eriti ei usutud, mõned VARK-i juhid nimetasid neid koguni provokatsiooniks. Üldiselt lootnud sovetid A. Larkaga kokku leppida, ta näis

²⁴ O. N. Ken, A. I. Rupasov. Moskva i strany Baltii: opyt vzaimootnošenii, lk. 237–240; 246; 251–252.

²⁵ Z. Butkus. N. Liidu intriigid Balti riikides (1920–1940). – Akadeemia 1999, nr. 11–12. (Täiendatud variant artiklist: SSSR intrigos Baltijos salyse (1920–1940). – Darbai ir dienos, nr. 7 (16). Acta et commentationes Universitatis Vytauti Magni. Kaunas: Vytauto Didžiojo Universiteto Leidykla, 1998). Butkus ei ole kasutanud teemakohaseid uurimusi, piirdudes vaid mõne üldkäsitlusega. Allikmaterjalidest on kasutatud vaid Venemaa Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivi (AVPRF) dokumente.

neile mõjutatavam kui J. Laidoner. Butkuse järgi kahtlustasid Nõukogude diplomaadid, et vabadussõjalasi finantseerib Saksamaa, ja seepärast toetasid nad K. Pätsi otsust korraldada riigipööre ja purustada Vabadussõjalaste Liit. Riigipööret heaks kiites ja seda toetades kahtlesid sovetid kaua vajaduses J. Laidoneri kaasa tömmata. K. Päts pidi pikalt tõestama, et ta ei suuda A. Larkast ja J. Laidonerist ühekorraga lahti saada, et on tarvis valida üks kahest halvast. Bolševikud nõustusid sellega vastumeelselt, hambaid kokku pigistades. Niisiis aitasid sovetide aktsioonid Eestis Butkuse väitel tublisti kaasa K. Pätsi esiletõusmisele, võistlejatest jagusaamisele ja kauaaegsele võimul püsimisele. Butkus peab seda N. Liidu väidetavat Pätsile osutatud toetust, mis aitas tal saada riigijuhiks, koguni N. Liidu edukaimaks diplomaatiliseks ja luureaktsiooniks Baltimaades.²⁶

Ilmjärve esituses on olulisemad järgmised pidepunktid. Juba 1933. aasta augustis toimunud koosolekul VARK-is otsustati, et Nõukogude esindajad Tallinnas peavad Eesti sisepoliitikasse veelgi rohkem sekkuma, et hoida ära N. Liidule ebasoovitavaid välispoliitilisi arenguid. Nõuti, et saatkond pööraks erilist tähelepanu vabadussõjalastele ja looks sidemed nende juhtidega. Vabadussõjalaste võimuletuleku tõkestamiseks soovitas VARK saatkonnal püüda neid lõhestada. Suuri lootusi pandi sotsialistidele, eriti nende juhtidele. Eesti presidendivalimisi peeti Moskvas väga oluliseks sündmuseks. Mõisteti, et see määrab pikaks ajaks kindlaks Eesti välispoliitilise orientatsiooni, ja seepärast leiti, et “tuleb iga hinna eest toetada Pätsi” ja kompromiteerida vastaskandidaate. Poliitbüroo otsustas Tallinna uueks Nõukogude saadikuks akrediteerida “luureorganitega seotud” Aleksei Ustinovi, kes sai enne ärasõitu Välisasjade Rahvakomissariaadilt juhtnõõrid, milles räägiti Pätsi senistest suhetest Nõukogude Liidu saatkonnaga ja nõuti, et teda toetataks. Ta pidi astuma ka energilisi samme Nõukogude poliitika

aktiviseerimiseks Eestis. Pätsi toetamiseks organiseeris Moskva Eestist majandustellimusi. 1934. aasta esimesel poolaastal suurenes Eesti sissevedu N. Liidust 1,5 korda, Eesti kaupade väljavedu Nõukogude Liitu aga tervelt 2,1 korda. Lisaks andis Välisasjade Rahvakomissariaat käsu otsida Nõukogude Liidu arhiividest üles dokumendid, mis näitaksid Pätsi revolutsioonilist tegevust, mida küll Päts ise Eesti Moskva saatkonna vahendusel palus. Laidoneri saamine Eesti presidendiks oli Moskvale täiesti vastuvõetamatu. Laidoneri kohta käiv kompromiteeriv materjal tuli avaldada nii Nõukogude kui ka Eesti ajakirjanduses, paralleelselt Pätsi positiivses valguses näitava materjaliga. Saatkond olevat astunud ühendusse ka vabadussõjalaste juhtidega.

“Larka lubas kohtumisel saatkonna esindajaga, et võimule saamise järel orienteeruvad vabadussõjalased N. Liidule. Ka Ustinovile kinnitasid Larka ja Sirk 1934. aasta veebruaris, et nad “järgivad Nõukogude Liidule soodsat neutraliteeti.” Kuid vabadussõjalaste juttu Moskvas ei usutud. “Seepärast kiideti heaks Pätsi kavatsus panna toime riigipööre. Riigipöördega nõustudes ja tegelikult seda toetades oldi ometi vastu Laidoneri kaasamisele. Jutuajamistes enne riigipööret oli Päts lubanud Moskvale, et hoiab Laidonerist eemale. Nüüd aga oli Päts sunnitud väitma, et ta ei saa teostada riigipööret üksi, ilma Larka või Laidoneri abita, ja seepärast peab valima ühe kahest halvast. Päts valis Laidoneri ja Moskva nõustus selle valikuga kõheldes.”²⁷

Niisiis erinevad senised käsitlused üksteisest märkimisväärselt. Butkuse tekstist pole võimalik aru saada, kas sovetid kiitsid Pätsi riigipöörde heaks tagantjärele või kooskõlastasid selle enne. Käesoleva teema seisukohalt on see aga võtmetähtsusega. Ilmjärv väidab selgesõnaliselt, et Moskvas **nõustuti** ja kiideti heaks Pätsi **kavatsus** toime panna riigipööre, ning annab ka erinevalt Butkusest dokumendiviite, kus see teave sisalduvat. Ken ja Rupasov mainivad aga erinevalt Ilmjärvest,

²⁶ Z. Butkus. N. Liidu intriigid Balti riikides, lk. 2526–2529, 2539.

²⁷ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 143; 148–149; 151–153. Postimehe tõlgenduse kohaselt “Moskva surus Konstantin Pätsi Eesti riigijuhiks”. (Postimees 18.09.1999, lk. 1)

et Päts oli vaid pinda sondeerinud, kuidas Moskva suhtub võimalikku riigipöördesse. Eesti ajaloolased on Ilmjärve väidetes suhtunud umbusklikult ega ole neid seisukohti üldkäsitlustesse kirjutanud.

Alljargnevalt on kogu probleemidering uuesti kriitiliselt läbi analüüsitud. Selleks on toetutud eelkõige Venemaa Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivi materjalidele, aga kasutatud ka Eesti arhiivides olevaid Eesti institutsioonide ning N. Liidu välisluure dokumente.²⁸ Keskendutud on Moskva poliitikale Eestis 1933. aasta lõpul ja 1934. aasta algul. Kas ja mil määral kooskõlastas Päts riigipöörde N. Liidu saatkonnaga, kuidas N. Liit Pätsi ja riigipööret toetas ning kui tulemuslik see toetus oli? Ühtlasi peaks N. Liidu välispoliitilise ametkonna kirjavahetuse alusel lõplikult selguma ka riigipöörajate nn. välispoliitilise argumendi tugevus.

3. Moskva ja Eesti riigivanema valimised

Ehkki Moskva Balti-poliitikas ei olnud Eesti ega tema naabrite siseolud esmajärguline küsimus, jälgis N. Liit kahtlemata tähelepanelikult ja murelikult vabadussõjalaste populaarsuse jõudsat edenemist Eestis. Kuid VARK-is tunti teravat infopuudust Eesti sisepoliitiliste sündmuste analüüsimiseks. 15. oktoobril 1933 kirjutas VARK-is Eesti teemat kureeriv

ametnik, VARK-i kolleegiumi liige Boriss Stomonjakov N. Liidu saatkonna 1. sekretärile Tallinnas Antipovile etteheitvalt, et saatkonna töötajate kohtumised ja jutuajamised on piirdunud ainult “mõningate vähemõjukate sotsialistidega”. Vabadussõjalaste võimule tulekut peeti ebasoovitavaks eelkõige välispoliitilistel põhjustel ehk nagu Stomonjakov väljendas: “Fašistide edu Eestis annaks tugeva tõuke ka Läti ja Soome fašiseerimisele.”²⁹ Ka VARK-i I Lääne osakonna vastutav referent Grigori Bežanov nentis oma rahvahääletuseelsetes juhtnöörides infopuudust ja jätkas: “Huvitav oleks saada huvitavam informatsiooni väljapaistvate kodanlike tegelaste Pätsi, Pungi, Teemanti jt. käest. Saatkont ei ole samuti teinud midagi sidemete sõlmimiseks parempoolsete ringkondadega ja “veteranidega” nende hulgas.”³⁰

Veel 1933. aasta sügisel ei olnud Moskvas kuigi kindlad ka Pätsi orientatsioonis. Stomonjakov nentis, et Pätsiga ei ole tihedaid sidemeid, ja küsis Antipovilt, kas tollel on fakte, et Päts ei ole Saksa orientatsiooni pooldaja.³¹ 1934. aasta jaanuariks oli sovettidel siiski selge, et võimalikest riigivanema kandidaatidest on neile kõige vastuvõetavam Päts.³² Tõenäoliselt ei hinnatud juba siis kuigi kõrgelt August Rei võimalusi.³³ See tähendas, et valik tuli teha kolme – Laidoneri, Larka ja Pätsi – seast. Viimane neist ei olnud sovettide jaoks muidugi mingi väga hea kandidaat,

²⁸ Eesti Riigiarhiivi filiaalis asuvad N. Liidu poliitilise luure dokumendid 1930. aastatest (f. 138SM) anti Eesti Vabariigile üle pärast ENSV KGB likvideerimist. 1950. aastate teisel poolel olid need dokumendid saadetud Eestisse ENSV KGB-le võimalikuks operatiivseks kasutamiseks.

²⁹ Stomonjakov Antipovile 15.10.1933. AVPRF, 0154-26-37-2, l. 54.

³⁰ Bežanovi juhtnöörid Tallinna. Dateerimata, tõenäoliselt 1933. aasta oktoobri esimene pool. AVPRF, 0154-26-37-2, l. 58. Ilmjärv väidab kõnesolevale dokumendile tuginedes, et Välisasjade Rahvakomissariaadis instrueeriti saatkonda vabadussõjalaste kavatsustes selguse saamiseks pöörduma otse Pätsi poole. “Leiti, et mingil juhul ei tohi nõrgestada sidemeid Nõukogude Liidu suhtes sõbralike parteide või isikutega. Et kõiges selgust saada, tuli pöörduda otse Pätsi poole.” (M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 144). Tegelikult nimetas Bežanov Pätsi lihtsalt nende seas, kelle käest oleks “huvitav saada informatsiooni”. Teisal märgib Ilmjärv samale dokumendile viidates, et “Pätsi toetuseks ja vabadussõjalaste kompromiteerimiseks otsustati ka pärast rahvahääletust jätkata Nõukogude ajakirjanduses “eesti fašistide vastast kampaaniat””. (M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 146). Nimetatud dokumendis on tõepoolest kirjas, et mainitud kampaaniat tuleks arendada vabadussõjalaste kompromiteerimiseks, kuid mitte seda, et see oleks mõeldud Pätsi toetuseks.

³¹ Stomonjakov Antipovile 10.11.1933. AVPRF, 0154-26-37-2, l. 59-60; Stomonjakov Antipovile 28.11.1933. AVPRF, 0154-26-37-2, l. 66.

³² Bežanovi juhtnöörid Tallinna 05.01.1934. AVPRF, 0154-27-38-2, l. 1.

³³ Igatahes kirjutas Antipov Stomonjakovile 9. jaanuaril 1934: “Nagu Teile teada, figureerivad kolm peamist presidendikandidaati – Päts, Laidoner ja Larka.” (AVPRF, 0154-27-38-3, l. 11).

vaid pigem kõige vähem halb, ehk nagu Stomonjakov 25. jaanuaril Tallinna saatkonna 1. sekretärile Antipovile kirjutas: "...Pätsi valimine, hoolimata tema taotlusest legaalse te meetoditega Eesti fašistlikuks muuta, on meie jaoks ikkagi väiksem pahe."³⁴ See toetus ei olnud kaugeltki jäägitu ning sovetidele, kes kuigivõrd täpselt olukorda Eestis ei tundnud, näisid veel kõik võimalused õhus olevat. Jaanuari lõpus kirjutas saatkonna sekretär Antipov Stomonjakovile tõsimeelselt võimalikust ajutisest koalitsioonist sotsialistide, vana-põllumeeste ja vabadussõjalaste vahel Pätsi esitamiseks presidendiks.³⁵

20. veebruaril kirjutas Aleksei Ustinov Moskvasse, et kõikidest kandidaatidest on kõige selgemad Laidoneri positsioon ja orientatsioon. "Sellest, kelleks saavad valimiste käigus, missugused positsioonid võtavad ülejäänud kaks kandidaati, ei julge keegi selgelt rääkida nende suurema või väiksema põhimõttele kindlusetuse tõttu." Ning lisas millegipärast: "Valimiskampaania oma arenemise protsessis hakkab omandama üha enam klassiiseloому."³⁶

Kuid veebruari keskel tegid sovetid Eesti välisministri Julius Seljamaa ja Antipovi 27. jaanuaril toimunud vestluse põhjal järelduse, et Päts otsib selgelt neilt toetust.³⁷ Nimelt väitis Seljamaa sel vestlusel Antipovile, et Päts oleks N. Liidule parim valik, ja vihjas, et sovetid võiksid midagi teha, et Pätsi toetada. Seljamaa sidunud selle mõtte omaenda isikuga, "andes selgelt mõista, et kui Päts saab presidendiks, siis tema, Seljamaa, jääb välisministri kohale". Antipov oletas, et see toetuse otsimise initsiatiiv tuleb siiski mitte ainult Seljamaalt, vaid ka Pätsilt.³⁸ Bežanov

küsis seepeale saatkonnalt, mida on selles osas tehtud?³⁹ Stomonjakov päris aga äsja Tallinna jõudnud uueltsaadikult Aleksei Ustinovilt 16. veebruaril, mida on "õnnestunud Eestis poliitika aktiveerimiseks teha".⁴⁰

See Stomonjakovi küsimus Ustinovile – "mida on õnnestunud Eestis poliitika aktiveerimiseks teha?" – ei tähendanud küsimust, kuidas on õnnestunud Pätsi toetada, vaid seda, kuidas on edenenud poliitbüroo 17. jaanuari otsuse täitmine. Sellel poliitbüroo otsusel ei olnud pistmist Pätsi toetamisega. N. Liidu poliitika aktiveerimiseks Balti riikides vastu võetud otsuse "Baltikumist" raames planeeris N. Liidu juhtkond rea tegevusi lähenemiseks Balti riikidega, mis osalt olid kõigi nelja riigi (Soome, Eesti, Läti ja Leedu) puhul samad, osalt aga erinevad. Soome ja Lätiga plaaniti ette võtta rohkem kui Eesti ja Leeduga. Eesti puhul nähti ette poliitika- ja ühiskonnategelaste sõidu organiseerimist N. Liitu, esimeses kvartalis majandustellimuste andmist 200 000 rubla eest (summa oli sama kõigi nelja riigi puhul), Eesti ajakirjanike ekskursiooni N. Liitu ning N. Liidu graafika- ja raamatunäituse korraldamist Eestis.⁴¹ Loomulikult jätkus selle programmi täitmine ka pärast riigipööret.⁴² Kusagilt ei selgu, et saadik Ustinov oleks Eestisse määratud selleks, et Pätsi ulatusliku eriplaaniga toetada või et sovetid oleksid palavikuliselt Pätsi kasuks tegutsenud, nagu kirjutab Butkus. Niisiis on tegemist küll selge poolehoiduga Pätsile, kuid see poolehoid oli hoopis leigem, kui esitab Ilmjärv. VARK instrueeris saatkonda küll Pätsi toetama, kuid mitte "iga hinna eest", nagu kirjutab Ilmjärv.⁴³ Stomonjakov kirju-

³⁴ Stomonjakov Antipovile 25.01.1934. AVPRF, 0154-27-38-2-1, l. 13.

³⁵ Antipov Stomonjakovile 29.01.1934. AVPRF, 0154-27-38-3, l. 3–4.

³⁶ Ustinov Stomonjakovile 20.02.1934. AVPRF, 0154-27-38-3, l. 13.

³⁷ Bežanovi juhtnöörid Tallinna 15.02.1934. AVPRF, 0154-27-38-2, l. 15; Antipov Stomonjakovile 29.01.1934. AVPRF, 0154-27-38-3, l. 2.

³⁸ Antipov Stomonjakovile 29.01.1934. AVPRF, 0154-27-38-3, l. 2.

³⁹ Bežanovi juhtnöörid Tallinna 15.02.1934. AVPRF, 0154-27-38-2, l. 15. Bežanov ei palunud saatkonnalt "ettepanekuid, mida võiks teha, et Pätsi aidata", nagu kirjutab Ilmjärv (M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 149).

⁴⁰ Stomonjakov Ustinovile 16.02.1934. AVPRF, 0154-27-38-2, l. 15.

⁴¹ O. Ken, A. Rupasov. Politbjuro CK VK(b)P i otnošenija SSSR, lk. 414–418.

⁴² Stomonjakov Ustinovile 25.03.1934. AVPRF, 0154-27-38-2, l. 34; Stomonjakov Ustinovile 15.06.1934. AVPRF, 0154-27-38-2, l. 64.

⁴³ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 148.

tas Antipovile: “Me oleme seetõttu huvitatud Pätsi võidust valimistel ja võimaluste piires (*po mere vozmožnosti*) peame talle osutama kaasabi.”⁴⁴

Tõsi, midagi konkreetset püüti siiski riigivanema valimistel Pätsi aitamiseks teha. Kuid poliitbüroost hoopis madalamal tasemel. Bežanov kirjutas 1934. aasta jaanuari alguses mingist nende aktsioonist fašismivastase liikumise vastu Baltikumis, eriti aga Eestis, mis olevat üks põhjusi, miks “veteranid” väidetavalt ei kujuta endast enam sellist ühtset jõudu kui enne konstitutsiooniprojekti rahvahääletust. Uute fašistlike gruppide organiseerimine, mis olevat selle aktsiooni tagajärjel toimunud, nõrgestavat kahtlemata “veteranide” jõudu.⁴⁵ Mida mainitud aktsioon endast kujutas, ei ole õnnestunud selgitada. Võimalik, et tegemist oli kuulduste levitamisega selle kohta, et vabadussõjalased saavad Saksa maalt raha, võib-olla aga mõne pisiintriigiga, mille tulemusi sovetid endale iseloomulikult kiitsid suureks saavutuseks.

Välisasjade Rahvakomissariaadi arvamuse kohaselt oli Pätsile abiks ka fotokoopiaite leidmine Moskva Revolutsiooniarhiivist. Need dokumendid oli tellinud Eesti Moskva saatkond Pätsi palvel ja tegelikult seisnes VARK-i abi vaid püüdes nende kättesaamist kiirendada. Kas kiirendamine õnnestus või mitte, pole teada. Tegemist oli dokumendikoopiatega, mis Stomonjakovi ütluse kohaselt “tõestavad Pätsi rolli Eesti rahvuslik-revolutsioonilises liikumises”. Stomonjakovi arvates pidi nende dokumentide publitseerimine, koos arvatavate dokumentidega, mis tõestavad Laidoneri kaheldavat rahvuslikku positsiooni 1919. aastal, osutama Pätsile valimistel suurt abi.⁴⁶ Ka Butkus ja Ilmjärv (viimane nimetab neid dokumentideks Pätsi revolutsioonilise tegevuse kohta) näivad arvavat, et tegemist oli kõneväärt toetusega Pätsile.⁴⁷

Kuidas need dokumendid oleksid võinud valimistulemusi reaalselt mõjutada, on üli-

malt raske ette kujutada. Eestile pidi riigivanem valitama ikkagi Eestis, mitte N. Liidus, kus “revolutsioonilise tegevuse” meeldetuletamine võinuks tõepoolest hääli juurde tuua. Ei ole teada, et üheski Eesti ajalehes oleks mainitud, et Pätsi revolutsioonilise või rahvusliku tegevuse kohta on ilmunud mingid uued andmed. Vaevalt oleks viimast Eestis kellelegi mingite uute dokumentide abil olnud vaja hakata üle tõestama. Moskvast saadud dokumentidest kaks (kohtuotsus Pätsi kohta 4. veebruarist 1910 ning Eestimaa kuberner Korostovetsi kiri siseministrile 12. oktoobrist 1910) ilmusid märkega “siin avaldatavad dokumendid on hangitud Vene riigi keskarhiivist” Pätsi 60. sünnipäeva puhul publitseeritud raamatus.⁴⁸

Hoopis tõsisem sovetide võimalus valimistulemusi Pätsi kasuks mõjutada oli aga majandustellimuste andmine Eestile enne valimisi. 1934. aastaks oli küll Eestis majanduskriisi põhi möödas, ent eriti põllumajanduse olukord oli endiselt raske, sest saaduste hinnad olid kriisieelsest tasemest märksa madalamad. 1934. aastaks oli kujunenud olukord, kus N. Liidu import Eestisse toimus pikaajaliste lepingute alusel, Eesti eksport N. Liitu oli aga juhuslik. Eriti ebamugav oli see just Eesti põllumajandussaaduste puhul, aga neist Eesti eksport just peamiselt koosneski. Suurtellimused põllumajandussaadustele N. Liidust võinuksid seega ühelt poolt kergendada majandusolukorda, ja juhul kui Pätsi valitsusel oleks õnnestunud sõlmida mingi pikaajaline tarneleping, võinuks see talle valijate silmis tõepoolest plusspunkte tuua. Põhiline valijaskond elas ju maal. Kuid selleks pidanuksid tellimused olema piisavalt suured ja tulema õigel ajal.

Loomulikult teati Moskvast oma võimalusi, või täpsemalt, pigem hinnati endale iseloomulikult oma majanduslikke mõjutusvahendeid üle. Stomonjakov kirjutas Antipovile, et keskuses vastu võetud otsus

⁴⁴ Stomonjakov Antipovile 25.01.1934. AVPRF, 0154-27-38-2-1, l. 13.

⁴⁵ Bežanovi juhtnõõrid Tallinna 05.01.1934. AVPRF, 0154-27-38-2, l. 1.

⁴⁶ Stomonjakov Antipovile 25.01.1934. AVPRF, 0154-27-38-2, l. 13.

⁴⁷ Z. Butkus. N. Liidu intriigid Balti riikides, lk. 2528; M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 151.

⁴⁸ K. Päts. Tema elu ja töö. Kaasaeglaste mälestusi. Tallinn, 1934, lk. 436–440.

anda esimeses kvartalis küllaltki suured tellimused põllumajandustoodetele võib osutada suureks abiks Pätsile ja seda tuleb kasutada mõju kindlustamise eesmärgil Eestis.⁴⁹ Jutt oli ülalmainitud poliitbüroo 17. jaanuari otsusest, mille eesmärgiks oli N. Liidu poliitika üldine aktiveerimine Balti riikides. Poliitbüroo selle otsuse raames nähti ette tellimuste esitamist esimeses kvartalis Soomele, Eestile, Lätile ja Leedule, igähele 200 000 rubla ulatuses. 5. veebruaril võttis poliitbüroo oma eelmise otsuse täpsustamiseks vastu otsuse “Impordist Eestist”, kus jagati nimetatud 200 000 rubla konkreetset erinevate kaubaartiklite vahel ära – kartuleid pidi ostetama 35 000, kariloomi 95 000, sigu 30 000 eest jne.⁵⁰

Ka Päts sai loomulikult aru, mis võib teda aidata, ning puudutas kartulite ja karja müümist venelastele juba siis, kui Nõukogude saadik, sõbraliku käitumisega ja eesti keele ära õppida lubanud hallipäine Aleksei Ustinov 15. veebruaril ratsaeskordi saatel Toompeale tuli ja oma volikirjad üle andis. Päts väljendas kõigi saatkonna diplomaatiliste töötajate ees korduvalt oma murelikkust, et ostud venivad. N. Liidu kaubandusesindaja Eestis Parušin vastas, et viibimisel on puhttehnilised põhjused.⁵¹ Juba 1933. aasta lõpul oli ajakirjandusse hakanud laekuma informatsiooni, et Venemaalt on oodata suuremaid tellimusi. Ka majandusminister Karl Selter oli seda

kinnitanud. Tellimusi aga ei tulnud ega tulnud ning isegi valitsuse vaateid kajastav ajaleht oli veebruari keskepaigas muutunud üsna irooniliseks, märkides: “Nii siis peab meie põlluharija ennast kuidagi viisi ajakirjanduse märkustega toitma, ettevalmistusi tegema ja lõpuks kahjusid kandma, nagu see juba mitmel korral sündinud.”⁵²

Tõepoolest, Nõukogude bürokraatia ei suutnud neile poliitbüroo otsustele reageerida, ehkki Tallinna saatkond pidevalt asja kiirustada püüdis. 20. veebruaril ei olnud kartulite ja karja ostutehing veel kuigivõrd edenenud. Ustinov nentis: “...see loob [Eesti – J. V.] valitsus- ja äriühingudades väga halva mulje ning seejuures kannatab ka kaubandusesinduse autoriteet.” Saadik kinnitas: selleks, et mitte venitada, võtab kartulite ostmise lepingute sõlmimise vastutuse oma peale kaubandusesindaja Parušin. Kuid kariloomade kohta on teadmata, mida nõutakse ja mis tingimustel ostetakse, ning pole võimalik midagi teha, hoolimata kirjadest, telegrammidest ja telefonikõnedest Moskvaga.⁵³

8. märtsil, kui allkirjade kogumise kampania oli haripunktil, teatas Ustinov, et isegi Eesti laevade prahtimine N. Liidu kaupade veoks on võimatu, sest need on hõivatud, ning nentis, et 1934. aasta esimestel kuudel on väliskaubandusbilanss N. Liidu kasuks ning laevade prahtimise või turismiga ei saa midagi eestlastele vastukaaluks teha.⁵⁴ Esime-

⁴⁹ Stomonjakov Antipovile 25.01.1934. AVPRF, 0154-27-38-2, l. 13.

⁵⁰ O. Ken, A. Rupasov. Politbüro CK VK(b)P i otnošenija SSSR, lk. 414–418; 425–426. Ilmjärv kirjutab, et vastavalt “Pätsi soovile võeti Moskvast 1933. aasta lõpus päevakorda kaubanduslepingu pikendamise ning tema tekst jätab mulje, et poliitbüroo 5. veebruari otsus 200 000 rubla eest Eestist kaupu osta oli tehtud Pätsi toetamiseks. Päts oli juba varem esitanud Nõukogude diplomaatiliste esindajate kaudu Nõukogude valitsusele palve, et saada tellimusi. [– – –] Pätsile tuldi vastu. [– – –] Täiendavad tellimused Eestile kooskõlastati välis- ja sisekaubanduse rahvakomissariaadiga ning anti otsustamiseks Poliitbüroole. [– – –] 5. veebruaril võttiski Poliitbüroo vastu otsuse, millega välis- ja sisekaubanduse rahvakomissariaati kohustati ostma Eestist 200 000 rubla eest kartuleid, tõukarja, nahka ja trikootaži.” (Hääletu alistumine, lk. 149–150). Poliitbüroo 5. veebruari otsus oli 17. jaanuari otsuse täpsustus, kus fikseeriti konkreetset Eestist ostetavad kaubad. 17. jaanuari otsus, kus määrati mh. 200 000 rubla kaupade ostmiseks Eestist, oli tehtud mitte Pätsi toetamiseks, vaid N. Liidu poliitika aktiveerimiseks kõigis Balti riikides. Niisiis, kui VARK tõepoolest olekski viinud 5. veebruaril poliitbüroosse taotluse toetada Pätsi tellimustega, mille kohta siinkirjutajal informatsiooni ei ole, siis jäi see väidetav Pätsi toetamistaotlus igatahes poliitbüroo poolt positiivse vastusetta, sest summa ei suurenenud, see oli ikka 200 000 nagu 17. jaanuari otsuses.

⁵¹ Ustinovi päevik 15.02.1934. AVPRF, 0154-27-39-7.

⁵² XXX. Kaubavahetus Nõukogude Venemaaga tuleks rajada kindlamale alusele. – Kaja 16.02.1934, nr 40, lk. 4.

⁵³ Ustinov Stomonjakovile 20.02.1934. AVPRF, 0154-27-38-3, l. 13.

⁵⁴ Ustinov Stomonjakovile 08.03.1934. AVPRF, 0154-27-38-3, l. 28.

ne kartulirong anti ETK poolt venelastele üle alles 15. märtsil.⁵⁵

Ilmjärve väide, et sovetid aitasid Pätsi tulemuslikult majanduslike vahenditega, ei pea paika.⁵⁶ 1933. aastal oli Eesti eksport N. Liitu olnud niivõrd väike, et seda suhtarvudes kasvatada võis iga väiksemgi tellimus. Tegelikult läks sellestki ekspordikasvust suurem osa väärtuses langenud krooni arvele. Nii ei päde väide venelaste majandusabist Pätsile vähemalt kolmel põhjusel. Esiteks ei olnud tellimused piisavad, sest juba poliitbüroo otsuse raam – 200 000 rubla kvartalis ehk 800 000 rubla aastas – ei lubanud seda. 1934. aasta esimeses kvartalis veeti N. Liitu kaupu vaid pisut rohkem kui 100 000 krooni ulatuses, mis moodustas ca 1% Eesti koguväljaveo väärtusest ja oli näiteks kaheksa korda väiksem kui Eesti väljavedu Lätisse!⁵⁷ Hiljem, tõsi küll, väljavedu pisut suurenes ja 1934. aastal ostsid bolševikud Eestist kaupu kokku 1,7 miljoni krooni eest. Kuid seda oli seitseteist korda vähem kui eksporditi Inglismaale, üheksa korda vähem kui Saksamaale ning kaks ja pool korda vähem kui Lätisse. Kokku moodustas tol 1934. aastal väljavedu N. Liitu vaid 2,5% Eesti kogueksporti väärtusest. Pealegi jäi Eesti kaubandusbilanss venelastega ikka passiivseks, ehkki mitte nii passiivseks kui 1933. aastal.⁵⁸ 1934. aastal ei sõltunud Eesti heaolu ja majanduskasv

enam kuigivõrd Vene turust. Mahult kordades suuremad ning Eesti põllumajandusele ja Pätsi mainele hoopis olulisemad olid näiteks sellesama 1934. aasta veebruaris käinud läbirääkimised peekoni müügi tingimuste üle Inglismaale või piirituse müügiks Soome. Teiseks ei olnud tellimused õigeaegsed. Suurem osa neistki vähestest tellimustest tuli pärast riigipööret. Kolmandaks ei pakkunud N. Liit pikaajalisi lepinguid, mida Eesti oli aastaid taotlenud. Nii ei lubanud asjade seis Pätsil end küll kuidagi reklaamida idasuhete läbimurdemehena.

Niisiis oli N. Liidu saatkonnal Tallinnas ja Stomonjakovil Moskvast küll siiras soov Pätsi valimiskampanias jõudumööda (*po mere võimalust*) aidata, ent pole põhjust arvata, et tulemus oleks olnud nullist suurem. Siinkirjutaja ei taha küll kindlalt väita, et Eestis polnud ühtegi inimest, kes poleks hääletanud Pätsi poolt just Venemaalt saadud dokumendikoopiate ja N. Liidu kartulioostude tõttu – inimeste loogika on teatavasti imelik ja tihti ühendatakse isegi veel vähem kokku sobivaid asju. Aga kuigi palju selliseid omapäraseid inimesi küll olla ei saanud. Ka Päts ise ei pidanud nende hulka suureks, sest ta isegi ei püüdnud end kordagi nende saadud dokumendikoopiate või kartulitellimuste valguses positiivselt eksponeerida. Venelaste võimalikke tellimusi ei kommenteerinud aja-

⁵⁵ Esimene kartulirong Venesse. – Kaja 17.03.1934, lk. 3.

⁵⁶ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 150–151. Sealsamas Eesti ja Nõukogude Liidu kaubanduskoja artiklis, mida Ilmjärv tsiteerib, on märgitud, et kuigi 1934. aasta esimesel poolel kasvas Eesti-Nõukogude kaubavahetuse üldkäive võrreldes 1933. aasta esimese poolega 1,7 korda, oli selle kasvu peamiseks põhjuseks krooni devalveerimine, ning kui opereerida stabiilse valuutaga, oleks kasv kõigest 4–5%. See kasv oli väiksem kui kogu Eesti väliskaubanduse kasv samal perioodil. (Eesti ja Nõukogude Liidu majandussuhted I poolaastal 1934. – Eesti ja Nõukogude Liidu kaubanduskoja majandus-bülletään 1934, nr. 2, lk. 82–83.)

⁵⁷ Arvutusalus: Eesti Statistika Kuukiri 1934, nr. 148 (3), lk. 159; nr. 149 (4), lk. 213; nr. 150 (5), lk. 263.

⁵⁸ Arvutusalus: Eesti Majandus. Väliskaubandus 1934. Tallinn, 1935, lk. 10–11. Ilmjärv väidab ka, et Pätsi režiimi toetavaks sammuks oli hiljem, 1934. aasta oktoobris sõlmitud majanduskokkulepe, mille tulemusena tõusis Eesti ja Nõukogude Liidu kaubanduskäive 1935. aastal ligi 17%. “Kasv oli põhjustatud Eesti laevade prahtimise kasvust ja väljaveo kasvust N. Liitu; viimases domineerisid Eesti põllumajandussaadused, mida N. Liit tegelikult ei vajanud.” (M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 158). Ilmselt ei vaja pikemat kommenteerimist väide, et N. Liit ei vajanud Eesti põllumajandussaadusi. N. Liidule oli toiduainete puudus omane kogu tema eksistentsi vältel, eriti aga loomulikult kollektiviseerimise ajal ja sellele vahetult järgnenud aastatel, mida aasta 1935 oli. Vaadeldes Eesti väliskaubandust kontekstis, selgub, et 1935. aastal kasvas Eesti eksport tervikuna 16%. Kui 1934. aastal moodustas eksport N. Liitu 2,5% koguväljaveo väärtusest, siis 1935. aastal tõusis see näitaja 2,9%-le. N. Liidu import Eestist oli tol 1935. aastal ikkagi ülimalt väike, moodustades näiteks vaid 19% sellest summast, mille eest bolševikud olid ostnud Eestist kaupu 1926. aastal. (Arvutusalus: Eesti arvudes 1920–1935. Tallinn, 1937, lk. 151).

lehtedele mitte Päts, vaid majandusminister Karl Selter.⁵⁹

Kuid on oluline meeles pidada, et eelpoolmainitud sammud, mida Ilmjärv ja Butkus Nõukogude allikate põhjal detailselt ja innukalt kirjeldavad ning millel Pätsile küll mingit reaalselt abi ei olnud, olid määratud toetama Pätsi ikkagi seaduslikel valimistel, mitte riigipöörde teostamisel.

4. Moskva ja 12. märtsi riigipööre

Zenonas Butkus väidab niisiis, et N. Liidu edukaim diplomaatiline ja luureaktsioon Baltimaades oli K. Pätsile osutatud toetus, mis aitas tal saada riigi juhiks. Ilmjärve väitel kiideti Moskvast “heaks Pätsi kavatsus toime panna riigipööre”. Vaadeldgem niisiis, kas ja millal Moskva üldse riigipöörde kavatsusest teada sai.

Oma 20. veebruari ettekandes Stomonjakovile nentis Ustinov, et kõik prognoosid, mida siin eestlaste ja diplomaatilise korpuse liikmete käest kuulda on, viitavad sellele, et esimeses valimisvoorus aprillis ei saa ükski kolmest võimalikust kandidaadist (Päts, Laidoner, Larka) absoluutseks enamuseks piisavalt häält. Seega, väitis Ustinov, on alust arvata, et presidendi isik otsustatakse alles valimiste teises voorus juulis. Ta toonitas, et väga oluline on, et Moskvast seda asjaolu arvestataks.⁶⁰ 7. märtsi ettekandes arendas Ustinov mõtteid Eesti ajakirjanike kutsumisest N. Liitu (tegemist oli poliitbüroo 17. jaanuari otsuse “Baltikumist” täitmisega, mille kohaselt pidi organiseeritama Soome, Eesti, Läti ja Leedu ajakirjanike ekskursioonid) ning märkis, et “veteranide” võimuletuleku

korral võib sõit siiski üldse ära jääda.⁶¹ Võimalikule riigipöördele Ustinov isegi ei vihjand, rääkimata selle prognoosimisest.

Klaarigem siinkohal ära veel üks Butkuse ja Ilmjärve valeväide. Nimelt väidab Butkus sellelesamale Ustinovi ettekande leheküljele 23 viidates, et “Vabadussõjalaste juhid eesotsas A. Larkaga lubasid sovettidele, et pärast võimuhaaramist orienteeruvad nad N. Liidule, aga praegu ei tohi nad valimisvõitluse huvides sellest avalikult teatada. Pisut hiljem kinnitasid need juhid A. Ustinovile, et N. Liidu suhtes hoiavad nad vähemalt “heasoovlikku neutraliteeti”. Neid lubadusi aga eriti ei usutud, mõned VARK-i juhid nimetasid neid koguni provokatsiooniks.” Ilmjärv aga väidab: “Välisasjade rahvakomissariaadis puudus täielik selgus vabadussõjalaste välispoliitilises orientatsioonis. Tallinna saatkonna ettekannetes viidati kahele võimalusele: orientatsioon Saksamaale või Briti orientatsioon koos Nõukogude Liidu huvide arvestamisega. Saatkonnale anti käsk asja selgitada.”⁶² Selleks olevat saatkond astunud ühendusse vabadussõjalaste juhtidega. Ning Ilmjärv jätkab ilma allikaviidet esitamata: “Larka lubas kohtumisel saatkonna esindajaga, et võimule saamise järel orienteeruvad vabadussõjalased N. Liidule. Ka Ustinovile kinnitasid Larka ja Sirk 1934. aasta veebruaris, et nad “järgivad Nõukogude Liidule soodsat neutraliteeti”. “Hääletu alistumise” autor kordab seda väidet ka teist korda, kinnitades Rein Marandile vastu vaieldes, et VARK-i materjalid tõestavad, et vabadussõjalaste liidrid said Ustinoviga kokku.⁶³ Raamatus “*Silent submission*” väidab Ilmjärv aga, et veebruaris 1934 töötasid nii Larka kui ka Sirk Ustinovile, et neil on kavatsus järgida “Nõukogude Liidule sood-

⁵⁹ Valitsuse sammud väljaveo edendamiseks. – Kaja 11.02.1934, lk. 1.

⁶⁰ Ustinov Stomonjakovile 20.02.1934. AVPRF, 0154-27-38-3, l. 13.

⁶¹ Ustinov Stomonjakovile 07.03.1934. AVPRF, 0154-27-38-3, l. 21.

⁶² M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 153. Ilmjärv viitab siin Stomonjakovi kirjale Antipovile 15.12.1933. (AVPRF, 0154-26-37-2, l. 65). Tegelikult ei ole sellest dokumendist võimalik teha järeldust, et sellise informatsiooni saamiseks oleks tulnud saatkonnal astuda ühendusse vabadussõjalaste juhtidega või et seda oleks isegi lubatud teha. On tõenäoline, et niisuguse sammu astumiseks pidi VARK-ist tulema saatkonnale konkreetne korraldus.

⁶³ Z. Butkus. N. Liidu intriigid, lk. 2259; M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 153. Marandi andmetel rääkis Ustinov hiljem Rootsi Tallinna-esindajale, et tema kohtumist vabadussõjalaste juhtidega ei toimunud. (R. Marandi. Must-valge lipu all, lk. 444.) Ustinov ei valetanud.

sat neutraliteedipoliitikat”, ning on esitanud selle kinnituseks ka dokumendiviite, kust nimetatud teave pärinevat – Ustinovi 7. märtsi ettekandest Stomonjakovile (vt. lisa 1).⁶⁴

Tundub üsna uskumatu, et uhked ja lepimatud, antikommunistidena tuntud vabadussõjalaste juhid Andres Larka ja Artur Sirk, kes sisepoliitikas tõrjusid väiksemaidki kompromisse, oleksid lubanud pärast võimuleasaamist orienteeruda oma peavaenlasele N. Liidule.

Butkuse ja Ilmjärve viidatud dokumentis (vt. lisa 1) kirjeldab Ustinov aga hoopis oma 26. veebruaril toimunud jutuajamist välisministeeriumi ametniku Jüri Sammuliaga. Räägiti Eesti ajakirjanike ekskursionist N. Liitu. Sammul ütles Ustinovile muu jutu hulgas, et ta võib organiseerida talle kohtumise vabadussõjalaste juhtidega, kus nood võiksid tutvustada Ustinovile oma välispoliitilisi seisukohti. “Seda poliitikat iseloomustas ta kui meile üsna sõbralikku. Sammul veenis mind, et kui võimule tulevad fašistid, hakkavad nad töötama edasiste sidemete tugevdamiseks NSVL-iga, ja teatas, et “veteranid” (*fašistid*) võtavad NSVL suhtes heasoovliku neutraliteedi; jätkates: “...see ei ole lihtsalt neutraliteet, mis tähendaks barjääri NSV Liidu eest, vaid aktiivne neutraliteet NSV Liidu kaitseks.”” Ustinov vastas Sammulile, et kavatseb vabadussõjalaste liidrite, nagu ka teiste juhtivate ühiskondlike tegelastega kohtuda pärast ametlikke visiite. Ettekanne on Tallinnast ära saadetud 7. märtsil ja registreeritud VARK-i kantseleis 12. märtsil. Teksti kõrvale on kohale, kus juttu vabadussõjalaste heasoovlikust neutraliteedist, VARK-is tööpoolest kirjutatud “võib-olla provokatsioon” (*možet provokatsija*), ning kohale, kus rää-

gitakse võimalikust kohtumisest – “juba ei ole vaja” (*uže ne nado*). Niisiis, esiteks ei olnud Larka ega teised vabadussõjalaste juhid Ustinoviga üldse enne 7. märtsi kohtunud (ning nad polnud seega saanud rääkida ka orienteerumisest N. Liidule; seda ei teinud ka Sammul) ega kohtunud ka pärast. Seda tõendab VARK-is ettekandele kirjutatud kommentaar. Pärast 12. märtsi polnud kohtumine sovettidele enam absoluutselt vajalik ega võimalikki.⁶⁵ Butkus ei tee ilmselt vahet Sammulil ja vabadussõjalaste juhtidel. Miks moonutab dokumentis sisalduvat teavet aga Ilmjärv, on arusaamatu.

Naaskem selle juurde, millal hakkas N. Liidu saatkond saama informatsiooni võimalikust riigipöördest. Kindlalt võib dokumenteerida 8. märtsi. Siis hakkas saatkonnale informatsiooni tilkuma. Just nimelt, tilkuma. Antipovil oli sel päeval kohtumine sotsialistide ajakirja Rahva Sõna toimetaja Erich Joonasega, mille kohta kirjutas Antipov samal päeval ettekande. Joonas konstateeris “fašismi” olulist kasvu Eestis viimasel ajal. “Minu küsimusele, kas “vabastajad” võivad, vastas Joonas ebamääraselt, viidates, et vastaspool, s. t. Päts, kavatseb “veteranidele” anda otsustava löögi. Päts tegutseb taktikaliselt õigesti. Praegu toimub töötajate vahetamine armees, politseis, riigiparaadis, kust aktiivsemaid veterane, kes tegelevad demagoogiaga, maha võetakse ja nende asemele pannakse demokraatia pooldajaid. [– – –] Samaaegselt võttis valitsus eile vastu seaduse komandörkoosseisu madalama, keskmise ja kõrgema astme materiaalse olukorra parandamise kohta, et vajalikul momendil saaks toetuda armeele. Joonase andmetel on see alles algus. Päts peab üle minema rünnakule.”⁶⁶

⁶⁴ M. Ilmjärv. Silent Submission, lk. 100. Ilmjärve esitatud viide (Ustinov Stomonjakovile 07.03.1934. AVPRF, 0154-26-37-3, l. 23) ei ole täpne. Ustinovi 7. märtsi kirja Stomonjakovile täpne dokumendiviide on siiski AVPRF, 0154-27-38-3, l. 20–23.

⁶⁵ Ustinov Stomonjakovile 07.03.1934. AVPRF, 0154-27-38-3, l. 23. VARK-i 12. märtsil jõudnud dokumendile Stomonjakovi või kellegi teise poolt punase pliiatsiga kirjutatud kommentaar vabadussõjalastega kohtumise kohta “juba ei ole vaja” siiski ei tõenda, et sovetid riigipöördest teadsid. Tõenäoline on, et Ustinovi ettekanne registreeriti ja sai VARK-i kantseleis 12. märtsi kuupäevaga templi, kuid Stomonjakov või keegi teine punast pliiatsi kasutanud mees asus dokumenti läbi töötama ja tegi oma märkmed hiljem, siis, kui teated riigipöördest olid Moskvasse jõudnud.

⁶⁶ Antipov Stomonjakovile 08.03.1934. AVPRF, 0154-27-38-3, l. 24–25.

Udused kuuldused, mida Ustinov veel ilmselt täpsemalt tõlgendada ei osanud, jõudsid saatkonda ka teisi kanaleid pidi. Tol-samal 8. märtsil saatis Ustinov VARK-i et-tekande Y/2. Tegemist oli pika ettekandega märgistusega "Y", mida saadeti saatkonnast VARK-i tavaliselt ligikaudu kolme nädala ta-gant. Ustinov kirjutas vabadussõjalaste edust, mainides muuseas, et Larkat on Võitluses tervitanud isegi juudi kaupmeeste esindajad ja et kõrgemad ametnikud on hakanud "ve-teranidega" kontakte sisse seadma. Kuid ta lisas, et seda ei tohiks siiski veel üle hinnata, sest maaelanikkond ei ole veel kaasa haar-ratud. "Seda, kuidas küla reageerib, saame tõeliselt teada alles 11., 18. ja 25. märtsil." (Tegemist oli pühapäevadega, mil maal aktiivsemalt allkirju anti. – J. V.) Ning jätkas: "Vähe sellest, ka Pätsi valitsus ei istu jõude. Hiljuti võeti vastu seadus, mis keelas sõjaväe-lastel osalemise parteielus. Sellele järgnes neil päevil juba rea kõige fašistlikumalt mee-lestatud komandöride kohalt mahavõtmine. Saksa saadik Reinebeck teatas mulle, mitte ilma teatud kibeduseta, et "kaval Päts valmis-tab ette mingeid üllatusi Larka jaoks". [– – –] Pole välistatud muidugi võimalus, et vetera-nid haaravad võimu vägivaldselt, millest oli juba juttu parlamendis. Võimalused selleks on veteranidel olemas. Kuid selleks võima-luseks teeb ettevalmistusi ka vastaspool."⁶⁷ (Vt. lisa 2.)

Pärast pööret, 25. märtsil 1934 arendas Jefim Konits, VARK-i I Lääne osakonna re-ferent oma kirjas Tallinna saatkonnale mõtet, et ilmselt ei oleks Päts nii ebatseremoniaal-sel viisil julgenud "veterane likvideerida", kui ta ei oleks tundnud Inglismaa toetust. Laidoneri osaluse tõttu tugevnes Inglismaa positsioon Baltikumis, eriti aga Eestis. "Ve-teranide" purustamine on N. Liidu huvide seisukohalt positiivne fakt. Kuid teisalt võib Laidoneri mõju tugevnemine tuua kaasa tema võidu valimistel. Sama kirjutas Ustinovile ka Stomonjakov.⁶⁸

28. märtsil kirjutas Ustinov Stomonjakovile oma esimese pöördejärgse pika ettekande Y/3, kus spetsiaalses Eesti sisepoliitikale pühendatud II osas avas pöörde tagamaid, nii palju kui ta toleks ajaks oli teada saa-nud. Ta märkis algatuseks, et sellest, "mis on seotud 12.–13. märtsi ja järgnevate päevade sündmustega (veteranide likvideerimine), on Teile teada ajakirjandusest. (Jutt on ilmselt Nõukogude infoagentuuri TASS Tallinna kor-respondendi teadetest, mis läkitati tavaliselt ka VARK-i. – J. V.) Huvitav on märkida ja rõhutada ainult mõningaid momente, mis vääri-vad erilist tähelepanu. Päts kriipsutas jutuajamistes meiega alla, et otsuse likvidee-rida veteranid võttis ta vastu üksinda ("mitte kellegagi ei olnud nõu pidada"), samamoodi kujutas ta asja oma kõnes parlamendi ees 15/ III. Sealjuures Einbund (parlamendi esimees ja Pätsi kandidaat siseministri kohale, keda Päts iseloomustas meile kui "üheaegselt otsu-sekindlat ja taktitundelist" meest, kes oskab läbi viia "asutuste puhastamist ja tervenda-mist ja režiimi tugevdamiseks vajalikke ad-ministratiivseid abinõusid ilma ühiskondlikku arvamust ärritamata") teatas mulle 22/III lõu-nal prantslaste juures, et küsimus lahendati neljakesi, kellest kaks olid Päts ja Laidoner. Minu küsimusele "Teie olite muidugi kol-mas?" vastas Einbund põiklevalt. Kuid palju kõneleb selle poolt, et selles nelikus osalesid nii Einbund kui ka Seljamaa, kes on saanud Pätsile väga lähedaseks isikuks. Muidugi võib Pätsi avalduse ja Einbundi teate vahel vas-tuolu ka mitte olla: sellise lahenduse kasuks otsustas kõigepealt Päts, seejärel võttis otsu-se vastu ülalnimetatud nelik, kutsuti kokku ministrid (12. märtsil kell 5 päeval) ja neile teatati sellest juba kui valmis otsusest ning läbiviidud operatsiooni tulemustest (15/III). Hoopis huvitavam on teine küsimus: kas Päts võttis otsuse vastu ilma kõrvalise mõjuta või kindral Laidoneri mõjutusel, kes sellisel juhul võis ellu viia Inglise liini. Üks asi on meile kindlalt teada, veidi aega enne 12.–13. märtsil

⁶⁷ Ustinov Stomonjakovile 08.03.1934. AVPRF, 0154-27-38-3, l. 29–30.

⁶⁸ Konitsi juhtnõõrid Tallinna 25.03.1934. AVPRF, 0154-27-38-2, l. 29; Stomonjakov Ustinovile 25.03.1934. AVPRF, 0154-27-38-2, l. 34.

toimunud sündmusi leppisid Laidoner ja Päts kokku selles, et nad loovutavad vastastikku teisele presidendi ametiposti ja vastavalt võtavad oma kandidatuuri maha, juhul kui üks neist esimeses voorus saab suhtelise enamuse. Need sammud tundusid neile vajalikud silmapiirile kerkinud veteranide võidu ohu ees. Ka sotsialistid olid omalt poolt valmis ohverdama Rei kandidatuuri, et kindlustada võit ühele “demokraatlikest” kandidaatidest.” Edasi arutles Ustinov järgneda võivate poliitiliste kombinatsioonide üle, arvates, et Päts nõustub valimistega vaid juhul, kui tema võit on garanteeritud.⁶⁹ (Vt. Lisa 3.). Niisiis oli Päts pöörde järel rääkinud saatkonna töötajatele sedasama, mida 15. märtsil parlamendis.

N. Liidu luuredokumentidest ei tasu otsidagi teavet Moskva kursisolekust, sest nii kõrgel tasemel agente Moskvale Eestis ei olnud. Kuid 13. märtsi Nõukogude välisluure Tallinna residentuuri salajane eriettekanne on siiski kurioosne.⁷⁰ Nimelt räägitakse selles eriettekanDES ikka neljast kandidaadist presidendivalimistel, riigipööret sõnagagi mainimata. Väidetakse tõsimeeli, et Laidoner sai valimisteks 50 000 krooni Scheelilt ja 50 000 Berliinist. Vähe sellest, väidetakse, et vabadussõjalased tegutsevad vastavalt juhtnõõridele, mida annavad kohalikud Saksa (mitte Balti) natsionaalsotsialistliku rakukese juhud, kes on millegipärast allutatud natsionaalsotsialistliku partei Hamburgi osakonna-

le. Vabadussõjalastele olevat antud 800 000 krooni. Lõpuks väidetakse, et kontrollimata andmetel valmistub Päts riigipöördeks juhul, kui presidendiks valitakse Larka. Pätsi väljaastumine toimuvat kohe pärast valimisi, s. t. aprilli lõpul.⁷¹ Sama päeva välisluure eriteates Eestist kirjutatakse siiski, et öösel tulnud teadete kohaselt on Päts maal välja kuulutanud sõjaseisukorra, Laidoner on määratud ülemjuhatajaks ja arreteeritud on 80 vabadussõjalast.⁷²

Ka muudes dokumentides ei ole ühtegi jälge sellest, et Moskva oleks olnud riigipöörde kavatsusega kursis või veel enam, lasknud Pätsil end veenda Laidoneri kaasatõmbamise vajaduses, nagu väidab Ilmjärv, s. t. osalenud riigipöörde kavandamises. N. Liidu saatkond Eestis, VARK ja N. Liidu välisluure olid kursis sama palju, kui seda kuulujuttudest ja Pätsi tegevusest järeldada sai.⁷³ Seega langevad ära küsimused, kas ja kuivõrd N. Liit pööret toetas. Ei ole võimalik toetada seda, mille toimumisest ei teata. Järelikult ei ole ka võimalik pidada olematut toetust N. Liidu edukaimaks diplomaatiliseks ja luureaktsiooniks Baltimaades, nagu väidab Zenonas Butkus. Vale on loomulikult ka Ilmjärve väide, et Moskva riigipööret tegelikult toetas.

Nüüd jääb üle küsida, millele Ilmjärv tugineb, väites, et Moskvast kiideti heaks Pätsi kavatsus toime panna riigipöõre ning Moskva nõustus Pätsi veenmistele järele

⁶⁹ Ustinov Stomonjakovile 28.03.1934. AVPRF, 05-14-102-109, l. 21–22.

⁷⁰ Tolleaegsete ajalehtede trükkimistsükkel oli rohkem kui 24 tundi. Seetõttu 13. märtsi ajalehtedes veel kaitseisukorra kehtestamisest, s. t. riigipöördest ei kirjutatud.

⁷¹ Nõukogude välisluure eriettekanne Eestist. 13.03.1934. ERAF, f. 138SM, n. 1, s. 54, l. 121–122. Eriettekanne ei anna meile mingit muud informatsiooni peale selle, et N. Liidu luure tase Eestis oli äärmiselt nõrk. Ilmjärv tarvitab ilma igasuguse kriitikata selles dokumendis toodud väiteid Laidoneri rahastamise kohta (M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 152). Nõukogude välisluure informatsioon vabadussõjalastele makstud 800 000 krooni kohta (tegemist on väga suure summaga, mille valimiskampaaniaks allaneelamine on võimatu) pärineb ilmselt sotsialist Jüri Voimani veebruaril lõpus peetud vabadussõjalasi süüdistavast kõnest Riigikogus, mida vabadussõjalastevastased lehed meelsasti refereerisid. (Kõnelused mässukatsetest. – Kaja 01.03.1934, lk. 3).

⁷² Nõukogude välisluure eriteade Eestist. 13.03.1934. ERAF, f. 138SM, n. 1, s. 54, l. 125.

⁷³ Ühe vabadussõjalase mälestuste järgi tulnud teave kavatsusest liikumine likvideerida juba paar nädalat varem, pärineb Nõukogude saatkonnast. Väidetavasti arvanud vabadussõjalased, et hoiatus anti Nõukogude saatkonnast selleks, et provotseerida vabadussõjalaste mässukatset, mis oleks tegelikult hõlbustanud ja õigustanud Pätsi võimuhaaramist (G. Oiderma. Mälestusi – 50 aastat. Artur Sirgu mälestusteos. Toim. H. Mengel. New York, 1987, lk 40–41.) Informatsioon ei saanud aga sealt pärineda, sest N. Liidu saatkonnas seda kaks nädalat varem lihtsalt ei teatud. Tõenäoliselt võtsid riigipöõrajad lõpliku otsuse vastu alles mõned päevad enne 12. märtsi, kui oli selgunud Larka suur ülekaal allkirjade kogumisel. Ettevalmistusi tehti loomulikult varem. Hästiinformeeritud Eduard Laaman kirjutab, et märtsi esimestel päevadel palus Päts kohtu- ja siseminister ▶

andes, kõheldes vaid Laidoneri kaasamisest.⁷⁴ Mis imedokument see selline on, kus sisalduv teave kõigile teistele dokumentidele selgelt vastu räägib? Oma artiklis ja raamatus “Silent submission” on Ilmjärv esitanud tõendina Ustinovi kirja Stomonjakovile 3. märtsist (inglisekeelses raamatus lisaks veel Keni ja Rupasovi raamatu “Moskva i stranõ Baltii” lk. 240), raamatus “Hääletus alistumine” aga parandanud Ustinovi kirja kuupäeva 7. märtsile 1934. Parandus on ka õige. Sellise kuupäevaga on tõesti dateeritud kiri, mida säilitatakse Ilmjärve kõigis kolmes publikatsioonis viidatud kohas (Venemaa Föderatsiooni Välispoliitika Arhiiv – AVPRF, 0154-27-38-3, l. 23). (Vt. lisa 1.) Kuid selles dokumendis ei sisaldu Ilmjärve poolt esitatud informatsiooni. Selles ei ole sõnagi mingitest Pätsi konsultatsioonidest sovettidega ega Laidoneri või Larka valikust riigipöördekaaslaseks. Selles ettekandes on juttu Eesti ajakirjanike reisi organiseerimisest N. Liitu ja seal ei ole Pätsi, Laidoneri ega Larka nimesidki mainitud. Ka Ken ja Rupasov, keda Ilmjärv oma väite toetuseks viitab, ei kinnita tegelikult tema väidet.⁷⁵ Sellist informatsiooni ei saagi olla. See on lihtsalt Ilmjärve poolt välja mõeldud.

Küll aga võib nõustuda Keni ja Rupasoviga, et Päts oli sondeerinud pinda, kuidas Moskva võiks pöördesse suhtuda. Selleks võib pidada nii Seljamaa palvet toetada Pätsi

riigivanema valimistel kui ehk ka Erich Joonase jutuajamist Antipoviga 8. märtsil. Mõlemad võisid toimuda Pätsi palvel. Ja selliseid pinnasondeerimisi võis loomulikult olla veel vägagi palju.

Peatugem nüüd veel lühidalt pöörde nn. välispoliitilisel argumendil. Kas Moskva poolt ähvardanuks Eestit mingi oht, kui Päts ja Laidoner ei oleks võimu haaranud? Päts vihjas oma pöördejärgses 15. märtsi Riigikogu esinemises ohule väljastpoolt, märkides, et Eesti riigi olemasolu oleks võib-olla küsitavaks muutunud senise olukorra jätkumisel.⁷⁶ Laidoner väljendus oma avalduses kaitsevælele aga selgesõnalisemalt, teatades, et nende sammude edasilükkamine oleks saanud ohtlikuks meie riiklikule iseolemisele, ja seda mitte üksnes sisepoliitiliselt, vaid mis kõige kardetavam – oht oleks tulnud väljast. Ei Päts ega Laidoner nimetanud otsesõnu N. Liitu, kuid nii kaasaegsed kui ka ajaloolased pole selle riigi nimes siiski kahelnud.⁷⁷ Ilmjärv jätab mulje, et see, kui N. Liit, kes alati reageeris süüdistustele, kui teda süüdistati agressiivsuses, nüüd vaikus, oli justkui järjekordne toetus riigipööräjatele.⁷⁸

Vastuseks pöördugem uuesti Ustinovi 28. märtsi ettekande Y/3 juurde (vt. lisa 3). Ustinov kirjutab: “Tähelepanuvääriv on see välispoliitiline teravus, mis on antud veteraniide likvideerimisele – see leidis kajastust mitte ainult ajakirjanduses, vaid ka Pätsi kõnes

► Johan Müllerilt vabadussõjalaste juhtide nimekirja. See informatsioon jõudis loomulikult vabadussõjalasteni ja kuna samal ajal paigutas Päts ümber mõnede sõjaväeosade ülemad, järeldasid vabadussõjalaste juhid, et tulemas on mingi nendevastane aktsioon. 8. veebruaril saadeti vabadussõjalaste keskjuhataste poolt osakondadele salajane ringkiri, milles hoiatati üllatuste eest. (E. Laaman. Konstantin Päts. Stockholm, 1949, lk. 251.) Seda, et hiljem levis kuuludus, nagu pärineks teave N. Liidu saatkonnast, võib ehk seletada vabadussõjalaste juhtide eneseõigustusega, sest nii saab põhjendada passiivset riigipöörde-eelsetel päevadel. Loomulikult on see ainult üks võimalikest versioonidest. Võimalik, et Gustav Oiderma on kuupäevad segamini ajanud. Päts andis käskkirja vabadussõjalastele sümpatiseerivate sõjaväejuhtide pensionile saatmise ja reservi arvamise kohta 5. märtsil. (Poliitilised ümberpaigutused kaitsevæes. – Võitlus 08.03.1934, lk. 6).

⁷⁴ M. Ilmjärv. Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkond: aastad 1925– 934. – Acta Historica Tallinnensia, 3, lk. 205; M. Ilmjärv. Silent Submissions, lk 100; M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 153.

⁷⁵ Ken ja Rupasov kirjutavad: “Kaua kavandatud riigipöördesse Eestis, mis teostati Pätsi poolt 12. märtsil 1934, suhtuti Nõukogude ringkondades peaaegu et kaasatundmisega (seda enam, et Päts sondeeris varem pinda Moskva suhtumisest niisugusesse sündmuste arengusse).” (O. N. Ken, A. I. Rupasov. Moskva i strany Baltii: opyt vzaimootnošeni, 1917–1939 gg, lk. 240.)

⁷⁶ K. Päts Riigikogus 15.03.1934. Riigikogu V koosseis. Täielikud protokollid. III ja IV istungjärk. Tallinn, 1934, lk. 1435.

⁷⁷ R. Marandi. Must-valge lipu all, lk. 441.

⁷⁸ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 153–154.

15/III parlamendis, eriti aga Laidoneri pöördumises armee poole (vt. meie ajakirjanduse kokkuvõte nr. 65, 17/III): “kogu liikumine – (veteranid) on öeldud tema üleskutses – kutsus esile tõsise mure ka meile sõbralikes riikides, kus hakkasid kõlama hoiatavad hääled.” “Minu küsimusele – “Milliseid riike pidas silmas kindral Laidoner?” ei suutnud Seljamaa mulle midagi vastata. See võib Laidoneri suus olla Inglismaa, võib olla Läti või Soome, keda ähvardas germanofiilse fašismi tugevnemine Eestis, võis olla ka Rootsi, kõigi nende maa-de ajakirjandus reageeris suure rahuldusega veteranide purustamisele Eestis.”⁷⁹

Seega tegelikult mingit alust sel nn. välispoliitilisel argumendil, mille Päts ja Laidoner kohe pärast 12. märtsi välja käisid ja mis on juurdunud sügavale ajaloolisse folkloori, tegelikult ei ole: Moskva ei usaldanud lõpuni kedagi, ka Pätsi mitte. Seetõttu oli viimase võimuletulek nende silmis küll soovitatav, kuid väga suurt vahet teistega polnud. Ning Moskvast jäeti süüdistusele reageerimata mitte Pätsi-Laidoneri toetada-tahtmise tõttu, nagu Ilmjärv arvab, vaid lihtsalt sellepärast, et Kreml ei tundnud ennast tolle mureliku, aga sõbraliku riigina ära.⁸⁰

N. Liidu jaoks ei olnud sisepoliitiline võitlus Eestis esmajärgulise tähtsusega küsimus. Saatkonna ja VARK-i leiged ja kohmakad püüded Pätsi seaduslikel valimistel aidata osutused mõjututeks nii valitud vahendite ebapädevuse kui ka elluviimise saamatuse tõttu. N. Liidu poliitikat Eestis 1934. aastal sobib hästi iseloomustama Oleg Keni ja Aleksandr Rupasovi hinnang N. Liidu poliitikale kõigis Balti riikides kahe maailmasõja vahel, mille kohaselt Moskva ei osanud omavahel eesmärke ja ülesandeid sobitada ega oma võimalusi ja vahendeid adekvaatselt hinnata.

Riigipöörde toimepanemine ei olnud

motiveeritud välispoliitilistest kaalutlustest. N. Liidu Välisasjade Rahvakomissariaat ei teadnud Pätsi ja Laidoneri kavatsusest teostada riigipööret ega kooskõlastanud seda. Magnus Ilmjärve sellekohane väide osutus lihtsalt väljamõeldiseks. Kuna riigipöörde kavatsusest ei teatud, ei saanud Moskva seda ka toetada, ning kui riigipööret ei toetatud, ei ole võimalik pidada seda ka N. Liidu edukaimaks diplomaatiliseks ja luureaktsiooniks Baltimaades, nagu väidab Zenonas Butkus. 12. märtsil 1934 reetis Päts küll Eesti demokraatia, kuid mitte Eesti Vabariigi käsikäs Moskva.

Uurimus on teostatud Eesti Teadusfondi grand nr. 6079, Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtteema nr. 0132703s05 ja Rahvusrhiivi uurimisprojekti “Eesti Vabariigi sisepoliitika 1930. aastatel” raames. Autor tänab Enn Tarvelit nõu ning Peeter Kenkmanni abi eest.

Jaak Valge

(1955)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajalooteaduskonna (1987), doktoritöö kaitsnud 2003. aastal. 1984–1995 töötas Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis laborandina, vanemlaborandina, nooremteaduri ja teadurina, 1996–1999 oli Riigiarhiivis osakonnajuhataja, teadusnõunik ja asedirektor; aastatel 2000–2001 siseministeeriumi välismaalaste osakonna juhataja kt. ja osakonnajuhataja; 2001–2005 Viljandi maa-arhivaar, aastast 1993 Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetooli lektor. Praegu Eesti Demograafia Instituudi juhtivteadur. Peamised uurimissuunad: Eesti ja Euroopa majandusajalugu 20. sajandil; globaalprobleemide ajalugu; arhiivindus.

⁷⁹ Ustinov Stomonjakovile 28.03.1934. AVPRF, 05-14-102-109, l. 24.

⁸⁰ Ka Rein Marandi väidab, et vabadussõjalaste võimule tulles oleks N. Liidult olnud oodata küll ägedat reaktiooni, s. t. diplomaatlikke hoiatusi ja muidki defensiiv-demonstratiivseid akte, kuid mitte rohkem. (R. Marandi. Must-valge lipu all, lk. 440–446.)

7. III. 1934 г.
№. 34/с

СВ
ЧЛЕНУ КОЛЛЕГИИ НКВД

022
РАССМОТРЕНО
Акт № 23
12 III

тов. Б.С. СТОМОНЯКОВУ

23

В газет

Уважаемый товарищ.

I. Считаю необходимым остановиться на более чем
отрицательном поведении Саммуля в вопросе о его поездке /вме-
сте с Корнелем/ в Москву для укрепления информационных
связей /и заключения договора "Эта" с "Тасс"ом/.

В первом разговоре со мной от 26/II, когда я у него
был с визитом, он так ставил вопрос: "Я считаю необходи-
мым усилить акцию культурного сближения с СССР, сначала
предлагая в прессу статьи, слегка критического характера,
чтобы приучить публику к такому роду сближению. Я сам ду-
маю в ближайшее время побеседовать с Корнелем в Москву, чтобы
связаться с его отделом печати НКВД и наладить взаимную инфор-
мацию. Конечно - добавил он - дружескую СССР акцию можно
будет начать только после выборов".

Эта заключительная фраза меня очень насторожила, т.к.
разговору о культурном сближении предшествовала беседа, в
которой Саммуль откровенно признал себя сторонником ветера-
нов /фашистов/, заявив, что он "очень близок к руково-
дящим кругам ветеранов и готов познакомить меня с ними",
устроив для меня встречу или завтрак с их участием, для
того, чтобы я мог ознакомиться с их установками в вопро-
сах внешней политики. Эту политику он характеризовал, как
весьма дружескую нам. Саммуль уверял меня, что если при-
дут к власти фашисты, они будут работать над дальнейшим
укреплением связей с СССР и заявил, что ветераны /фашисты/
займут позицию, благоприятного к СССР нейтралитета"; он

лиш
ошибка

Lisa 1

7. III 1934. a.

Nr. 34/s

Salajane

VARK Kolleegiumi liikmele sm. B. S. Stomonjakovile

Austatud seltsimees.

1. Ma pean vajalikuks peatuda Sammuli enam kui kummalisel käitumisel tema Moskvasse sõidu (koos Korneliga) küsimuses informatsioonialaste sidemete tugevdamiseks (ja ETA ning TASS-i lepingu sõlmimiseks).

Esimesel jutuajamisel minuga 26/II, kui ma olin tema juures visiidil, püstitas ta küsimuse järgmiselt: “Ma loen vajalikuks tugevdada aktsiooni kultuurialaseks lähenemiseks NSVL-iga, algul andes ajakirjandusse artikleid, mis on kergelt kriitilise iseloomuga, et harjutada publikut taolise lähenemisega. Ma ise mõtlen lähemal ajal koos Korneliga sõita Moskvasse, et kontakteeruda Välisasjade Rahvakomissariaadi ajakirjanduse osakonnaga ja korraldada vastastikune informatsioon. Muidugi – lisas ta – NSVL sõbralikku aktsiooni saab alustada alles pärast valimisi.”

See viimane fraas tegi mind väga valvsaks, kuna vestlusele kultuurialasest lähenemisest eelnes jutuajamine, milles Sammul tunnistas avameelselt ennast veteranide (fašistide) pooldajaks, teatades, et ta on “väga lähedane veteranide juhtkonnale ja valmis mind nendega tutvustama”, korraldades minu jaoks kohtumise või eine nende osalusel, et ma saaksin tutvuda nende seisukohtadega välispoliitika küsimustes. Seda poliitikat iseloomustas ta kui üpris sõbralikku meie suhtes. Sammul veenis mind, et kui võimule tulevad fašistid, asuvad nad tööle sidemete edasiseks tugevdamiseks NSVLiga ja teatas, et veteranid (fašistid) asuvad NSVL-i suhtes heatahtliku neutraliteedi positsioonile; ta lisas: “see pole mitte lihtsalt neutraliteet NSVL-i eraldava barjääri vaimus, vaid aktiivne neutraliteet NSVL-i kaitseks.”

Taolisel viisil tekkis vastuolu – tema vaatepunkt väljendas vajadust NSVL-iga lähenemise aktiveerimiseks, vaatamata fašistide võimuletuleku võimalusele – seda ühelt poolt, kuid teiselt poolt – tema sõit tuleb sättida ajale “pärast valimisi”, mis võib tähendada: milleks alustada praegu asja, mida uued peremehed võivad hiljem desavueerida.

(Muide, Sammuli ettepanekule viia mind kokku fašistlike liidritega vastasin ma, et mul on kavas – pärast ametlikke visiite – tutvuda juhtivate ühiskondlike tegelastega kõigist vooludest.)

Einel meie juures 5/III vestluses sm. Kljaviniga, viimase küsides Sammulilt, millal ta mõtleb sõita koos Korneliga Moskvasse, vastas Sammul – “aprilli algul”. Vestluses sm. Antipoviga määratles ta sõidu aja – “pärast valimiskampaaniat”.

Sm. Kljavin oli Sammuli juures 6/III viimast huvitava eriliteratuuri küsimuses. 40-minutilise vestluse lõpus, sm. Kljavini initsiatiivil, läks jutt Sammuli ja Korneli sõidu daatumi täpsustamisele. Sammul ütles – “märtsi lõpul või aprilli algul”, kuid vaadanud kalendrisse, märkis, et kuni 15. aprillini on tal kogu aeg hõivatud ja seetõttu määras võimaluse sõiduks – “pärast 15. aprilli”. Arvan, et ka see daatum on kahtlane ja Sammuli sõit toimub kas pärast valimisi või langeb üldse ära.

Seega otsustan kõrvale heita jutu Sammuli sõidust (initsiatiiv oli tema poolne) ja kaasa aidata Korneli sõidu kiirendamisele, mis jääb siiski vähetõenäoliseks seoses valimiste eelse olukorraga, mille järel on võimalik kõigi väärtuste ümberhindamine, välispoliitiline orientatsioon sealhulgas.

2. Teie ettepanekut selle kohta, et sättida eesti ajakirjanike sõit Moskvasse 1. maiks, võib ainult tervitada selle poliitilise efektiivsuse vaatepunktist. Kuid vaevalt on see teostatav järgmisel kahel põhjusel:

a) sellisele sõidule 1. mai pidustustele osutataks isegi praeguse režiimi juures maksimum igasuguseid takistusi (toetun sm. Antipovi ja Kljavini arvamustele, kellel on tuntud kogemus selles küsimuses)

b) veteranide võimuletuleku korral võib sõit üldse läbi kukkuda.

Parimal juhul õnnestub sõita ainult 2–3 ajakirjanikul, kuid võib tulla ka täielik läbikukkumine.

Seepärast jääme teise tähtaja juurde – aprilli esimestel päevadel, pärast esimesi lihavõttepühi (lihavõtted – 1/IV), s. t. ajakirjanike väljasõidu juurde Tallinnast umbes 5.–7. aprillil. Selle tähtaja positiivne külg seisneb asjaolus, et NSVList naasvad eesti ajakirjanikud jõuavad veel oma muljeid kasutada valimiskampanias.

Ootan telegraafi teel Teie vastust aja ja samuti sõidu tingimuste kohta (raudteesõit, majutus ja toitlustamine).

Kutse peaks saatma sm. Koltsov ajakirjanike liidu esimehele Kornelile (tema juhhib ka ETA-t ja on sunnitud oma sõitu kasutama ka läbirääkimisteks sm. Doletskiga). Oleks hea, kui kutsed saadetaks ka ajalehtede toimetustele, esmajärjekorras “Päevaleht”, “Võitlus”, “Vaba Maa”, “Kaja”, “Postimees”, “Rahva Sõna” ja Tartu (Jurjevi) “Vaba Sõna”. Soovitav oleks, et kutsed jõuavad kohale meie kaudu, et me saaksime pidada toimetustega vastavaid kõnelusi.

Paljud ajakirjanikud tõttavad sõitma isegi *inturistidena*, näiteks kunstikriitik Olvi, Linde “Kajast” (kirjutab raamatut NSVList), Jalak “Päevalehest”, Sirge “Vaba Maa” juurest.

Kuni Teie vastuse saabumiseni ei võta me ette mingeid ettevalmistavaid samme; kui selles küsimuses ilmneb midagi uut, teatan telegraafi teel.

Seltsimeheliku tervitusega

NSVL täievoliline esindaja Eestis (Ustinov)

4 eks.

1 – adressaadile

2 – sm. Berjzovile

3 – sm. Umanskile

4 – toimikusse

Venemaa Föderatsiooni Välispoliitika Arhiiv (AVPRF) 0154 – 27 – 38 – 3, l. 20–23
(vene keelest tõlkinud Tiit Noormets).

Lisa 2

28. III 1934. a.U/III

Salajane

VARK Kolleegiumi liikmele sm. B. S. Stomonjakovile

Austatud seltsimees.

[...]

II. Kõigest sellest, mis on seotud 12.–13. märtsi ja järgnevate päevade sündmustega (veteranide likvideerimine), on Teile teada ajakirjandusest. Huvitav on märkida ja alla kriipsutada ainult mõningaid momente, mis väärivad erilist tähelepanu.

Päts kriipsutas alla vestlustes meiega, et veteranide likvideerimise otsuse võttis ta vastu üksinda (“mitte kellegagi ei olnud nõu pidada”), samamoodi kujutas ta asja oma kõnes parlamendi ees 15/III. Sealjuures Einbund (parlamendi esimees ja Pätsi kandidaat siseministri kohale, keda Päts iseloomustas meile kui “üheaegselt otsusekindlat ja taktitundelist” inimest, kes oskab läbi viia “asutuste puhastamist ja tervendamist ja režiimi tugevdamiseks vajalikke administratiivseid abinõusid ilma ühiskondlikku arvamust ärritamata”), teatas mulle 22/III lõunal prantslaste juures, et küsimus lahendati neljakesi, kellest kaks olid Päts ja Laidoner. Minu küsimusele “Teie olite muidugi kolmas?” vastas Einbund põiklevalt. Kuid palju kõneleb selle poolt, et selles nelikus osalesid nii Einbund kui ka Seljamaa, kes on saanud Pätsile väga lähedaseks isikuks. Muidugi võib Pätsi avalduse ja Einbundi teate vahel ka mitte olla vastuolu: sellise lahenduse kasuks otsustas kõigepealt Päts, seejärel võttis otsuse vastu ülalnimetatud nelik, kutsuti kokku ministrid (12. märtsil kell 5 päeval) ja neile teatati sellest juba valmis otsusest, parlamendile teatati *post factum* vastuvõetud otsuse motiividest ja läbiviidud operatsiooni tulemustest (15/III).

Hoopis huvitavam on teine küsimus: kas Päts võttis otsuse vastu ilma kõrvalise mõjuta või kindral Laidoneri mõjutusel, kes sellisel juhul võis ellu viia Inglise liini.

Üks asi on meile kindlalt teada, vähe aega enne 12.–13. märtsil toimunud sündmusi leppisid Laidoner ja Päts kokku selles, et nad loovutavad vastastikku teisele presidendi ametiposti ja vastavalt võtavad maha oma kandidatuuri, juhul kui üks neist esimeses voorus saab suhtelise enamuse. Need sammud tundusid neile vajalikud silmapiirile kerkinud veteranide võidu ohu ees. Ka sotsialistid olid omapoolt valmis ohverdama Rei kandidatuuri, et kindlustada võit ühele “demokraatlikest” kandidaatidest.

Huvitav märkida, et enne minu saabumist toimus rida manöövreid nii Pätsi kui ka veteranide poolt jõudude ümbergrupeerimise eesmärgil. Veteranid üritasid veenda Laidoneri neid juhtima ja esitama oma kandidatuuri presidendiks nende partei poolt. Alles pärast Laidoneri kategoorilist keeldumist esitasid nad kandidaadiks Larka ja viisid läbi kampaania Laidoneri vastu, valades teda igapäevaselt üle solgiga. Nüüd flirdivad veteranid taas Laidoneriga, viidates sellele, et viimane tunnistab paljud nende ideedest terveteks ja väärtuslikeks ning kavatseb neid ellu viia. Omalt poolt proovis ka Päts koos oma parteiga veterane kunagi enese poole tõmmata, millega seoses tekkisid

isegi kuulujutud, et Päts võib luua silla veteranide juurde ja kaotuse korral esimeses voorus nendega blokeeruda. Märtsikuu keskel Revelist saadetud sõnumis – “Deutsche Allgemeine Zeitung” 24/III – leidub selline fraas, mis kinnitab Pätsi eelnevaid manöövreid: “Umbes kuu aja eest ka see partei (Pätsi partei – vanapõllumehed), mis seniajani ilmutas püüdu lähenemiseks “vabastajatega”, katkestas suhted nendega. Alates sellest ajast oli poliitilises võitluses ainult kaks rinnet: vanade parteide rinne ja “vabastajate” rinne.”

See hinnang on muidugi juba sündmuste poolt selja taha jäetud. Täna on kõik parteid, välja arvatud Pätsi partei, täielikult lagunenu, “vabastajad” desorganiseeritud ja põranda alla aetud. On tunda ainult Pätsi võimu, mida tugevdab Laidoneri üpris tugev aktsioon (tema käes on sõjavägi, politsei ja kaitseliit) ja ühiskondlik arvamus. Jätkuvad arvetööandamised veteranidega (jätkuvad arestid, väljasaatmised saartele), räägitakse, et veteranide peamisi tegelasi hakatakse süüdi mõistma paragrahvi 103 järgi (nagu mõistetakse kohut kommunistide üle), s. t. on oodata protsesse süüaluste mõistmisega pikaajasele kinnipidamisele türmis, koos vara konfiskeerimisega, advokaadipraktika keelamisega jne. Armee on põhjalikult puhastatud, eriti otsustavates lülides, ja reorganiseeritakse talle suurema manööverdu- ja tegevusvõime andmise suunas, juhtivatele kohtadele pannakse noori asjalikke ohvitseri. Nende olmele, samuti nagu ametnike olmele asutustes, kus samuti viiakse läbi puhastust, pööratakse märkimisväärselt tähelepanu (suurendatakse töötasu jms.). Kõike seda tehakse põhjalikult ka poliitseis. Talupoegadele ja linnaelanikele lubatakse rida kergendusi maksude alal. Palju jutte on töötute kasuks tehtavate abinõude ümber (töösturite nõupidamised, assigneeringud teetöödesse jne.). Sealjuures on märgatav teatav tööjaotus Pätsi ja Laidoneri vahel. Esimest afišeeritakse sotsiaalse reformaatorina, teisele on jäetud repressiivse iseloomuga abinõude rakendamine, kusjuures lastakse juba lendu kuulujutte, et Päts nuriseb Laidoneri äärmise sirgjoonelisuse ja julmuse üle.

Kõik, nagu tundub, hindavad nende kahe riigitegelase koostööd, kuid paljud kahtlevad võimaluses nende pikaajaliseks ühinemiseks ja nimetavad “kavalat Pätsi”, kes ei lase endast mööda minna. Muideks, kujutatakse üpris tõenäolisena, et Laidoner eelistab talle antud rolli ja ei unista Pätsile “jalga taha panna” – hoopis tõenäolisem on vastupidine. Seetõttu väljendavad pea kõik veendumust, et Päts otsustab presidendivalimiste kasuks ainult sellisel juhul, kui loodakse temale enamuse garanteeriv olukord: selleks on vaja mitte ainult hakkama saada veteranidega, vaid ka elimineerida Laidoneri populaarsus, kes presidendikandidaatide esitamiseks allkirjade kogumisel oli Larka järel teine mitte ainult linnas, vaid ka külas (Päts jäi kolmandaks).

Meie jaoks on tähtis teada, et Päts kasutas veteranide sünnitatud konstitutsiooni enese kasuks ja nüüd kasutab seda oma positsioonide tugevdamiseks. Ta on sunnitud minema Eesti fašiseerimise teed, kasutades rida veteranide seisukohti ja tõmmates sellisel viisil nende endisi pooldajaid oma leeri. Kas lubavad linna ja küla vahel olemasolevad vastuolud talle enda ette seatud ülesande ellu viia – see on teine küsimus, ja lähem tulevik näitab, kuidas see lahendatakse sotsiaal-majanduslikus võtmes.

Tähelepanuvääriv on välispoliitiline teravus, mis on antud veteranide likvideerimisele – see leidis kajastust mitte ainult ajakirjanduses, vaid ka Pätsi kõnes 15/III parlamendis, eriti aga Laidoneri pöördumises armee poole (vt. meie ajakirjanduse kokkuvõte nr. 65, 17/III): “uus liikumine – (veteranid) on öeldud tema üleskutses – kutsus esile tõsise mure ka meile sõbralikes riikides, kus hakkasid kõlama hoiatavad häälled.” Minu küsimusele – “Milliseid riike pidas silmas kindral Laidoner?” – ei suutnud Seljamaa mulle midagi vastata. See võib Laidoneri suus olla Inglismaa, võib olla Läti ja Soome, keda ähvardas germanofiilse fašismi tugevnemine Eestis, võis olla ka Rootsi, kõigi nende maade ajakirjandus reageeris suure rahuldusega veteranide purustamisele Eestis.

Parun Koskyl, kui me lõunatasime tema juures 8/III, ei varjanud oma vaenulikkust Saksamaa suhtes ja de Broqueville Belgia senatis peetud kuulsa kõne kohta Saksamaa taasrelvastumise toetuseks ning sellele osavõtlike vastukajade kohta inglise ajakirjanduses, kordas paar korda peast haarates: “Kõik pöördub pea peale, kõik valavad vett Saksamaa veskile.”

Siin Baltimaades kutsus hitlerismi aktsioon Eestis üldiselt esile saksavastaste meeleolude küllaltki tuntava laine. Haridusminister Kann ütles meie juures lõunal sm. Kljavinile, jagades temaga muljeid veteranide purustamisest: “Vahvalt virutati sakslastele näppude pihta.”

[---]

Seltsimeheliku tervitusega

NSVL täievoliline esindaja Eestis (Ustinov)

7 eks.

5 – sm. Stomonjakovile

1 – sm. Litvinovile

1 – toimikusse

Venemaa Föderatsiooni Välispoliitika Arhiiv (AVPRF), 05 – 14 – 102 – 109, l. 16–26
(vene keelest tõlkinud Tiit Noormets).